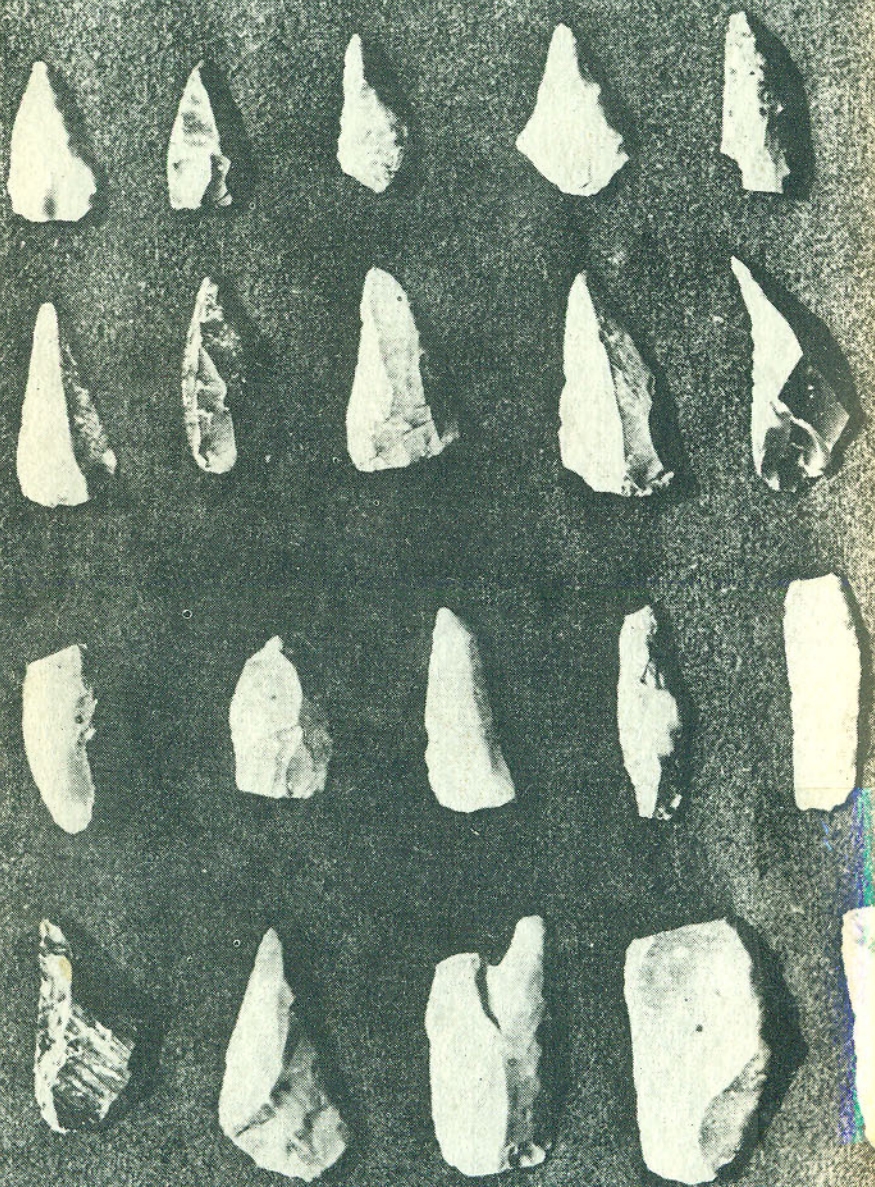

ГУРУЧАҲ ДӘРӘСИҢДӘ

ӘСӘДУЛЛА
ЧӘФӘРОВ

9/С (42)

У-Н

ГУРУЧАЈ ДӘРӘСИНДӘ

11288/2

АЗӘРБАЙҖАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈАТЫ
Бақы — 1990

КИРИШ

Гәдим инсанларын мејдана чыхмасы вә формалашмасы дөврүнүн мүәјјән олунмасы археолокија елминин ән мүһүм вәзифәләриндән биридир. Археолокија сөзү ики јунан сөзүндән әмәлә кәлмишдир: архео — гәдим, логос — елм демәкдир. Археолокија елми бәшәријјәтин узаг кечмишини, ибтидаи инсанларын мејдана чыхыб формалашмасы мәрһәләләрини мадди мәдәнијјәт галыглары илә өјрәнир.

Сон 20—25 ил бундан әввәлләрә кими инсанын мејдана чыхмасы вә әмәк аләтләри һазырлајыб истифадә етмәси 800 мин ил бундан әввәлә аид едилирди. Лакин 1960-чы илләрин сону вә 1970-чи илләрин әввәлләриндә Шәрги Африка әразисиндә апарылан археоложи тәдгигатлар сүбүт етди ки, ән гәдим ибтидаи инсанлар 2,6—3 милјон ил бундан әввәл чај дашларындан әмәк аләтләри һазырламышдыр. Шәрги Африканын Олдувај дәрәсиндә, Ефиопија вә Кенија әразиләриндә археоложи тәдгигатлар заманы тапылмыш мадди мәдәнијјәт галыглары бәшәр тарихинин 3 милјон ил бундан әввәл башландығыны сөјләмәјә имкан верди.

Узаг кечмиши өјрәнмәклә археолокија, антрополокија, кеолокија, палеобиолокија, палеочографија вә диқәр елмләрин материалларындан кениш истифадә олунур. Лакин гејд олунан бу елм сәһәләри ичәрисиндә ән башлычасы археолокија елмидир. Бу елм гәдим инсанларын һәјат тәрзинин һарадан башланмасыны, ән гәдим әмәк аләтләри, сүмүк галыглары вә дашлар үзәринә һәкк олунмуш ибтидаи инчәсәнәт әсәрләри васитәсилә инсанларын узаг кечмишини өјрәнир, тапынтылары бәрпа едәрәк, мүасир инсанлары улу әчдадларынын кечмиш тарихи илә таныш едир. Мәһз бу јолла бәшәријјәтин кечдији инкишаф мәрһәләләрини өјрәнирик.

Апарылан археоложи тәдгигатлар көстәрир ки, илк ибтидаи инсанлар бир јердә јашамыш, бирликдә јәмәк ахтармыш, вәһши һејванлардан горунмаг үчүн бирликдә мүбаризә апармыш вә бирликдә мағараларда мөскән салыб јашамышлар. Әмәк фәалијјәти ибтидаи адамлары һејванлар аләминдән бирдәфәлик ајырымыш-

дыр. Шәрги Африканын Олдувај дәрәсиндә апарылан археоложи тәдгигатлар заманы ашкар олунмуш мадди мәдәнијјәт нүмунәләри тарихә Олдувај мәдәнијјәти кими дахил олмушдур. Олдувај мәдәнијјәти, әсасән гәдим инсанларын илк әмәк әләтләрини һазырламаға башламағ мәрһәләсидир. Сонралар Ефиопија вә Кенија әразиләриндә апарылан археоложи тәдгигатлар заманы ибтидаи инсанларын һазырладығлары кобуд чапма әләтләри ашкар олунмушдур. Мәһз гејд олунан өлкәләрин әразиләриндән тапылмыш мадди мәдәнијјәт нүмунәләри әсасында 1969-чу илдә ЈУНЕСКО-нун хүсүси конгресиндә гәдим инсанын илк әмәк әләти һазырламаға башламасы тарихини 2,6—3 милјон ил бундан әввәл олмасы барәдә гәрар гәбул едилмишдир. Бу тарих бејнәлхалғ елми ичтимаијјәт тәрәфиндән гәбул олунмушдур. Илк даш әләтләр олдугча кобуд чапма әләтләрдән ибарәт иди. Сонралар инсан шүүрунун, тәфәккүрүнүн инкишафы нәтичәсиндә даш әләтләр тәкмилләшдирилмишдир. Бәшәријјәтин узағ кечмишинин инкишафы даш әләтләрин тәкмилләшмәсиндә өз әксини тапмышдыр.

Франса әразисиндә апарылан елми ахтарышлар заманы Сент-Ашел дүһәркәсиндән кобуд чапма әләтләри вә әл чапачағлары ашкар олунмушдур. Буранын тапынтылары тарихә Ашел мәдәнијјәти кими дахил олмуш вә илк дөфә тапылдығы јерин ады илә әдландырылмышдыр. Ашел мәдәнијјәтинин бир нечә инкишаф мәрһәләси мүүјјән олунмушдур. Ашел мәдәнијјәти 650 мин ил бундан әввәл башланмыш вә 120 мин ил бундан габағ сона чатмышдыр. Франсанын Ле-Мустје мағарасында апарылан елми тәдгигатлар заманы мүкәммәл һазырланмыш даш әләтләр ашкар едилмишдир. Ле-Мустје мағарасынын даш әләтләри тарихә мустје мәдәнијјәти кими дахил олмушдур.

Алимләр мүүјјән етмишләр ки, мустје мәдәнијјәти 100 мин ил бундан әввәл башланмыш вә 35 мин ил бундан әввәл сона чатмышдыр. Мустје мәдәнијјәтинин Оринјак вә Солјутре мәдәнијјәтләри әвәз етмиш вә бу мәдәнијјәтләр дө 12 мин ил әввәлләрә кими давам етмишдир. 12—9-чу минилликләр арасында орта даш дөврү (мезолит) мөвчуд олмушдур. Мезолит дөврүнү 9—7-чи минилликләр арасында мөвчуд олан неолит (јени даш дөврү) әвәз етмишдир. Гејд олунан дөврләрдә әсас әмәк әләтләри вә силаһлар дашдан олдуғуна көрә, инсанлығын кечдији узун бир инкишаф дөврүнә даш дөврү дејилир. Бәшәријјәт тарихиндә даш дөврү ән узун бир инкишаф јолу кечмишдир. Бу инкишаф дөврү 3 милјон ил бундан әввәл башланмыш вә 7 мин ил бундан габағ сона чатмышдыр.

Апарылан елми тәдгигатлар нәтичәсиндә Азәрбајҗан әразисиндә нәинки ибтидаи инсанларын јашамасы сүбүт олунмуш, һәтта республикамызын әразисиндә ән гәдим инсанларын узун мүддәт мәскән саларағ бу әразидә формалашмасы сүбүта јетирилмишдир. Китабдан әсас мәгсәд кениш җуху күтләсини узағ кечмишимизлә таныш етмәкдир.

ТӘБИӘТ, ИНСАН ВӘ ДАШ

Мүасир дүнјамызда мүхтәлиф халғлар вә милләтләр јашајыр. Онларын дили, мәшғулијјәти, мәдәнијјәти вә ичтимаи-игтисади гурулушлары бир-биринә бәнзәмир. Инсан даим өз кечмишинә нәзәр салмыш, ондан ибрәт дәрси көтүрмүш вә өзүнүн формалашма мәрһәләсини өјрәнмәјә чан атмышдыр. Бу арзуну һәјата кечирмәк үчүн тәбиәтин вә чәмијјәтин сирләрини, өз мәншәјини, һәјатыны, илкин сәһәр чағыны, илк әмәк фәалијјәтинә башлама дөврүнү арашдырмаға чалышмыш вә бу јолда мүүјјән наилијјәтләр газанмышдыр. Јер үзәриндә инсан бу күн дә ахтарышларыны давам етдирир вә өзүнә мүхтәлиф суаллар верир: көрәсән, илк гәдим инсан нечә вә һарада мејдана чыхмышдыр? Онун харичи көрүнүшү нечә олмушдур? Илк гәдим инсан фәалијјәтә нәдән башламышдыр? Онун јашајыш тәрзи, ичтимаи-игтисади гурулушу нечә олмуш вә илк әмәк әләти нәдән ибарәт олмушдур? Инсанын улу бабасы ким олмушдур? Бу вә ја диқер суаллар бәшәр алимләрини даим дүшүндүрмүш вә бу јолда елми ахтарышлар апармаға сөвг етмишдир. Истәр Азәрбајҗан вә истәрсә дә гејри өлкәләрин тарихчи алимләринин апардығлары елми ахтарышлардан мәлум олмушдур ки, бәшәријјәтин бүтүн инкишаф мәрһәләләриндә инсанын јашамасы вә формалашмасы үчүн тәбии мүһит вә чоғрафи шәраит мүһүм рол ојнамышдыр. Бу јолда алимләримиз јашадығлары әразиләри гарыш-гарыш кәзмиш, тапдығлары һәр бир даш парчасына, сахсы габ ғырығына, гаја диварларына, шәһәр хәрабәликләринә вә башга мадди мәдәнијјәт галығларына диггәтлә нәзәр јетирәрәк, онларын әсасында јазылы мәнбәләри олмајан бир дөврүн тарихини тәдгиг етмәјә башламышлар. Бу јол олдугча әзаблы вә әзијјәтли олса да һәм дә шәрәфли бир зәһмәт јолудур.

Бәзән елә олур ки, узун ајларын ахтарышлары бир сәмәрә вермир. Бу, археолоғ алимләримизи горхудуб руһдан салмамышдыр. «Кәзән ајаға даш дөјәр» халғ мәсәли онлары јени ахтарышларә сәсләмишдир. Беләликлә, ајры-ајры тәдгигат апарылачағ рајонлар мүүјјән олунмуш вә бу план әсасында алимләр ахтарышларыны давам етдиришләр.

Дүнја алимләринин апардыглары елми ахтарыш ишләри көстәрир ки, һарада гәдим инсанын јашамасы үчүн әлверишли тәбии шәраит олмушдурса, мәһз һәмин әразидә инсан јашамаға башламыш вә орада өзүнүн илк әмәк әләтини һазырламышдыр. Лакин гәдим ибтидаи инсан өзүнүн илк әмәк әләтини һазырламағ үчүн узун бир тарихи инкишаф јолу кечмишдир. Бир суал мејдана чыхыр: бәс, көрәсән илк дәфә һарада вә һансы ибтидаи инсан тәрәфиндән илк әмәк әләти һазырланмышдыр? Бу суал узун мүддәт тарихчи алимләри дүшүндүрмүш вә бу проблем әтрафында һејли елми ахтарышлар апарылмышдыр. Дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндә апарылан ахтарышлар заманы ашкар едилән чохлу мадди мәдәнијјәт галыглары вә апарылан елми тәдгигатлар нәтичәсиндә јазылы мәнбәји олмајан бир дөврүн тарихи јазылмаға башланмышдыр.

Узун мүддәт гәдим инсанын әмәк әләти һазырламаға 800 мин ил бундан әввәл башладығы һесаб олунурду. Лакин сон 20—25 илләр әрзиндә апарылан археоложи тәдгигатлар нәтичәсиндә мәлүм олду ки, илк ибтидаи инсан 2,6 милјон ил бундан әввәл дашдан илк әмәк әләти һазырламаға башламышдыр. Тәдгигатлар көстәрир ки, гәдим даш дөврү инсанлары јашајыш үчүн әлверишли олан тәбии мағараларда, гаја сығыначагларында, јерүстү јашајыш дүшәркәләриндә вә дәрин дәрәләрдә мәскән салмышлар. Бәшәријјәтин илкин чағларында ибтидаи инсанлар дашдан әмәк әләтләри һазырлајыб, истифадә етдикләри үчүн һәмин дөврә даш дөврү ады верилмишдир. Инсанлығын тарихиндә даш дөврү олдуғча узун бир дөврү әһатә едир.

Гәдим даш дөврүндә јашајан ибтидаи инсан үчүн тәбиәт һадисәләри, јәһни көј курулдамасы, илдырым чахмасы, јағыш, гар јағмасы вә башга тәбии һадисәләр тамамилә гаранлығ вә мәчүзәли иди. О һәлә тәбиәтдә баш верән һадисәләрә гејри-ади һадисә кими бахыр вә буяларын башвермә сәбәбләрини дәрк едә билмирди. Тәбиәтдә баш верән бу һадисәләрин сәбәби нәдир? — суалы гәдим инсаны дүшүнмәјә вадар едирди. Көрәсән, тәбиәт ону мәһв едәчәк вә јахуд јашадачагдыр? Ибтидаи инсанлары даһа башга суаллар да дүшүндүрүрду.

Ән гәдим заманлардан инсанлар һәјат мәнбәји кими судан илһам алмыш вә истифадә етмишләр. Илк вахтлардан чај инсанларын диггәтини чәлб етмиш вә онлар чај кәнарларында мәскән салмышлар. Чаја бахмыш, онда олан даша нәзәр салмышлар. Чајда олан тәбии чај дашларындан нечә истифадә етмәк һаггында фикрләшмишләр. Илк вахтлар мүәјјән бир нәтичәјә кәлә билмәмишләр. Нечә јашамалы, нә илә гидаланмалы? Гәдим инсанлар мешәләри кәзмиш, тәбиәтин һазыр мәһсулларындан истифадә едәрәк, јығычылығла мәшғул олмушлар. Бу гида нөвү гәдим инсаны мүәј-

јән мүддәт јашада билмишдир. Лакин вәһши һејванлардан горунмағ, өзүнү јашатмағ үчүн ибтидаи инсанлар јоллар ахтармышлар. Сојугдан горунмағ үчүн сығыначаглар тапмағ лазым иди. Бунун үчүн бир нечә дәстәјә бөлүнүб сығыначаглар ахтармаға башламышлар. Чај кәнарларында олан гаја сығыначаглары онларын диггәтини даһа чох чәлб етмишдир. Буна көрә дә ибтидаи инсанлар чај кәнарларында олан сығыначагларда мәскән салмағы даһа чох мүнәсиб билмишләр. Чүнки һәм јахынлығда олан мешәликләр, һәм су вә һәм дә әмәк әләтләри һазырламағ үчүн хаммал мәнбәји кими дашла зәнкин олан бу әразиләр чох әлверишли иди. Артыг бу вахт ибтидаи адамларын тәләбатыны јығычылығла мәшғул олмағ өдәмирди. Навалар сојуглашанда, ғыш ајларында, хусусилә мејвә вә киләмејвә гуртаранда чәтинликләр даһа да артырды, бу исә ибтидаи адамлары дашдан әмәк әләтләри һазырлајыб, овчулугла мәшғул олмаға вадар едирди. Ибтидаи адамлар артан тәләбатларыны өдәмәк, ачындан өлмәмәк үчүн дашлардан әмәк әләтләри һазырламаға башлајырлар. Тәбии чај дашларыны әлдә тутмағ үчүн даһа јарарлы һесаб едирләр. Һәмин вахтдан етибарән тәбии чај дашлары планетимизин илк сакинләринә өз сирләрини ачмаға башламыш вә онунла сирдаш олмушдур. Ибтидаи инсан дашлары бир-бир сечир, онлары бир-биринә вурмағы, әлдә нечә әлверишли вәзијјәтдә тутуб истифадә етмәји өјрәнмәјә чалышыр. Мәһз бу дөврдән ибтидаи инсанларын илк әмәк фәалијјәти башланыр. Ики дашы бир-биринә сүртмәклә илк әмәк әләти, бир тәрәфи јонулмуш вә нисбәтән ити формаја салынмыш әләт һазырланмыш олду. Ибтидаи әчдадларымыз һејванлары овламағ үчүн тәбии дашлары сечир, истифадә етмәк үчүн јарарлы формаја салмаға чалышырлар. Беләликлә гәдим инсан әмәк әләти һазырлајыр, ичтимаи әмәјин тәсири алтында инкишафа вә формалашмаға башлајыр. Бу вахтдан башлајарағ инсанын тарихи, артыг тәбиәт тарихи илә дејил, илк дәфә оларағ шүүрлу сурәтдә һазырланмыш даш әләтләрин инкишафы тарихи илә башланыр. Бу дөвр дашла бағлы бир тарихдир. Бәшәријјәтин тарихи дә елә мәһз дашлар үзәринә јазылмышдыр. К. Марксын сөзләрилә десәк «Нәсли кәсилмиш һејван нөвләринин сүмүкләринин гурулушу онларын бәдән гурулушуну тәдгиг етмәк үчүн нә гәдәр әһәмијјәтли исә, әмәк әләтләринин галыглары арадан галхмыш олан ичтимаи-игтисади гурулушлары тәдгиг етмәк үчүн ејни дәрәчәдә әһәмијјәтлидир». Доғрудан да, јазылы мәнбә олмајан бир дөврүн тарихини даш әләтләр әсасында өјрәнир вә о дөврүн ичтимаи-игтисади инкишафы һаггында мәлүматлар әлдә едирик.

Әмәк әләти һазырламағ просеси ибтидаи инсанлары тәбиәтин сирләрини өјрәнмәјә вә ондан өз мәгсәдләри үчүн истифадә етмәјә мүһүм тәкан вермиш, онларын сонракы инкишафы үчүн милјон

илләр лазым олмушдур. Бу просесдә ибтидаи эчдадларымызын чај кәнарларында олан дәрин дәрәләрдә мәскән салмалары һеч дә мәгсәдсиз олмамышдыр. Чај дашындан истифадә едәрәк, јашајыш тәрзини тә'мин етмәк үчүн һејванлары овламаға башламыш вә бу әразиләрдә өзләринин тәсәррүфат ишләри үчүн әлверишли шәраит јаратмышлар.

Илк даш аләти һазырламағ ибтидаи инсанларын дүнјакөрүшүнә дә мүнм тә'сир кәстәрмиш, тәбиәтдә баш верән һадисәләрин сирләрини өјрәнмәјә башламыш, дүшүнмүш вә беләликлә тәкамүл просеси узун илләр давам етмишдир. Даһа сонралар инсанлар артмыш тәләбатларыны өдәмәјә чалышмыш, кобуд чапма даш аләтини тәкмилләшдирмәк вә јени әмәк аләтләри һазырламағ зәурәти мејдана чыхмышдыр. Јени, даһа тәкмилләшмиш аләт һазырламагла гәдим инсан өзүнүн һәјатында јени мәрһәләјә гәдәм гојмуш олур. Овчулуг фәалијјәтинә башлајыр. Овчулуг фәалијјәтинин башланмасы илә әлагәдар ибтидаи инсанлар ајры-ајры группар һалында јашамаға башладылар. Вә һәјат үчүн зәури олан үмуми мәгсәдләр ајры-ајры инсан группарынын бир-биринә јахынлашмасына шәраит јаратмыш олду. Ибтидаи адамларын тәбиәтин намә'лум сирләринә гаршы апардығы мүбаризә, мадди не'мәтләр истәһсал етмәк просеси ејни заманда онун дүнјаны дәрк етмәк, онун ајры-ајры сирләрини өјрәнмәк просесидир. Ф. Енкелсин кәстәрдији кими, һәмишә игтисади тәләбат тәбиәтин дәрк едилмәсини ирәлиләдән башлыча амил олмуш вә милјон илләр кечдикчә бу амилин ролу даһа да артмышдыр. Илк заманлардан башлајарағ гәдим эчдадларымыз тәбиәти, онун гејри-ади көрүнән сирләрини мәһз һәјат фәалијјәти нәтичәсиндә дәрк етмәјә вә өјрәнмәјә башлајыр.

Тәбиәтдә баш верән һадисәләрин сирләрини өјрәнмәк, бу јолда атылан һәр бир аддым, гәдим инсанларын мәшғулијјәтиндә әсаслы рол ојнамыш вә онларын тәбиәтә гаршы, хусусән онун кортәбии гүввәләринә гаршы мүбаризәдә мүнм васитә олмушдур. Мәһз бу мүбаризә просесиндә ибтидаи инсанларын топладығлары биликләр сонралар онларын формалашмасында мүнм рол ојнамышдыр.

Гәдим инсан дүшәркәләриндә апарылмыш елми тәдгигатлар, ашкар олунмуш мадди мәдәнијјәт галығлары бәшәријјәтин кечдији инкишаф јолуна нәзәр салмаға имкан верир.

Дүнјанын ән гәдим инсан мәскәнләриндән бири олан Олдувај абидәси Шәрғи Африкада, Танзанијанын шималында, Ејаси көлүндән 36 км шимал-шәрғдә јерләшир. Олдувај дәрәсинин чөкүнтүләриндә ән гәдим палеолит мәдәнијјәтинин әмәк аләтләри ашкар едилмишдир. Ејни заманда гәдим инсан дүшәркәсинин чөкүнтүләриндә даш дөврүнүн мүхтәлиф мәрһәләләринә аид археоложи тәбәгәләр гејдә алынмышдыр. Олдувај дәрәсиндә илк археоложи

тәдгигатлара 1930-чу илдән башланмышдыр. Һазырда археоложи әдәбијјатларда Ликиләр аиләсинин Олдувај дүшәркәсиндә апардығлары тәдгигатлар нәтичәсиндә әлдә етдикләри елми наилијјәтләрә тез-тез раст кәлинир. Бу дүшәркәдә 1930—1960-чы илләрдә археоложи тәдгигат ишләрини Л. Лики вә М. Ликиләр аиләси апармышлар. Һазырда онларын оғлу Р. Лики ата вә ананын Олдувај дәрәсиндә башладығы елми ахтарыш ишләрини мүвәфғәијјәтлә давам етдирир. Археоложи тәдгигатлар заманы ашкар олунмушдур ки, ән гәдим инсанларын һазырладығлары даш аләтләрини јашы 2 милјон илдир.

Олдувај дүшәркәсиндә ән мүнм археоложи тапынтылар 1959—1963, 1972-чи илләрдә әлдә олунмушдур.

Олдувај дүшәркәсинин ән ашағы тәбәгәсиндә чох бәсит шәкилдә һазырланмыш даш аләтләр ашкар олунмушдур. Бу гәдим тәбәгә мадди мәдәнијјәт галығлары илә зәнкиндир. Сон илләрдә Олдувај гәдим инсан дүшәркәсиндә апарылан тәдгигатлар бејнәлхалғ характер алмышдыр. Бурадакы елми ахтарыш ишләриндә мүхтәлиф өлкәләрин археолоғлары илә јанашы антрополоғлар, кеолоғлар да иштирак едирләр. Сон илләрдә Олдувај мәдәнијјәтинә аид мадди мәдәнијјәт галығлары Кенија вә Ефиопија әразиләриндә дә ашкар олунмушдур.

Олдувај дәрәсиндә беш тәбәгә гаты мүәјјән едилмишдир:

Биринчи палеолитин Олдувај мәрһәләсинә аид олан гатынын галынлығы 40 метрә јахындыр. Бурада бир нечә мәдәни лајлар гејдә алынмышдыр.

Икинчи гатын галынлығы 20—30 метрдән ибарәт олуб, бир нечә мәдәни лајдан ибарәтдир. Гатын ашағы һиссәсиндән Олдувај мәдәнијјәтинә аид, үст һиссәсиндән исә гәдим ашел дөврүнә аид мадди мәдәнијјәт галығлары ашкар олунмушдур.

Үчүнчү гатын галынлығы 10—15 метрдир. Бурада археоложи тапынтылар олдуғча аздыр. Тәк-тәк гејдә алынған тапынтылар ашел дөврүнә аид едилир.

Дөрдүнчү гатдан орта вә сон ашел дөврүнә аид мадди мәдәнијјәт галығлары ашкар олунмушдур. Гатын галынлығы 45 метрә гәдир.

Бешинчи гатдан үст палеолит дөврүнә аид археоложи тапынтылар гејдә алынмышдыр. Археолокија елминдә мүнм јениликләрә сәбәб олан тапынтылара Олдувај дүшәркәсинин биринчи вә икинчи гатларында тәсадүф олунур. Биринчи гатдан 1959-чу илдә Луис вә Мери Ликиләр тәрәфиндән кәллә тапылмышдыр. Кәллә илә јанашы чох бәсит формада һазырланмыш даш аләтләр дә ашкар олунмушдур. Јени тапылмыш кәлләјә «Зинчантроп» ады верилмишдир. Даһа сонра 1960-чы илдә биринчи гатдан Зинчантропдан

даһа чох инкишаф етмиш ибтидаи адамын сүмүк галыглары тапылмышдыр.

Лабораторијада апарылан тэдгигатлар нәтичәсиндә Олдувај дүшәркәсинин биринчи гатынын мүтлөг јашынын 1,7—1,8 милјон ил олдуғу мүәјјән олунмушдур.

1960-чы илләрин сону, 1970-чи илләрин әввәлләриндә Олдувај дүшәркәсиндә, Кенија вә Ефиопија әразиләриндә археологлар, антропологлар вә палеонтологларын иштиракы илә бејнәлхалг экспедисија елми тэдгигат ишләри апармышдыр. Дүнјанын ән көркәмли алимләриндән К. Арамбур, И. Коппен, Ф. һауелл, Р. Лики вә башгаларынын елми ахтарышлары нәтичәсиндә бәшәрин сәһәринә аид чохлу мадди мәдәнијјәт галыглары ашкар олунмушдур.

1970-чи илдә Кенија әразисиндә апарылан археоложи тэдгигатлар замы Кооби-Фор гәдим инсан мәскәниндән Олдувај мәдәнијјәтинә аид даш аләтләр вә мәдәни тәбәгә гејдә алынмышдыр. Лабораторија шәраитиндә Кооби-Фор дүшәркәсиндәки мәдәни тәбәгәнин мүтлөг јашынын 2,6 милјон ил олдуғу мүәјјән едилмишдир. Беләликлә, ән гәдим инсанларын һазырладыглары әмәк аләтләринин јашы тәхминән Олдувај дүшәркәсиндән 1 милјон ил дә гәдимләшир. Иләлик сонунчу тарих — јә’ни 2,6 милјон ил бундан әввәл ибтидаи инсанларын илк әмәк аләтләри һазырламалары әсас көтүрүлүр. Бу тарих бејнәлхалг елми ичтимаијјәт тәрәфиндән дә гәбул олунмушдур.

Ефиопија әразисинин Омо чајы саһилләриндә апарылан археоложи ахтарыш ишләри заманы да Олдувај мәдәнијјәтинә аид даш аләтләр ашкар олунмушдур.

Олдувај гәдим инсан дүшәркәсинин биринчи вә икинчи гатларында апарылан археоложи тэдгигатлар нәтичәсиндә тапылан чохлу даш аләтләр Мери Лики тәрәфиндән диггәтлә тэдгиг олунмуш вә Олдувај мәдәнијјәти, онун һазырланма техникасы барәдә мүәјјән фикирләр сөјләмәјә имкан јаратмышдыр. Марағлыдыр ки, даш аләтләр һазырланма техникасына вә типолокијасына көрә бир-биринә олдуғча јахындыр. Бурадан белә нәтичә әлдә етмәк олур ки, лап гәдим заманларда даш аләтләрин инкишафы олдуғча ләнк кетмишдир. Она көрә дә узун мүддәт әмәк аләтләринин инкишаф техникасы вә типолокијасы дәјишилмәз галмышдыр.

Олдувај дүшәркәсинин биринчи вә икинчи гатларындан ашкар олунмуш даш мә’мулатынын сајы 6 минә јахындыр. Даш мә’мулаты ичәрисиндә әмәк аләтләри, гәлпәләр, нүвәләр, истәһсал туллантылары чохлуг тәшкил едир. Марағлыдыр ки, Олдувај дәрәсиндән тапылмыш бүтүн даш мә’мулатынын 9 фаизини әмәк аләтләри тәшкил едир. Ејни заманда әмәк аләтләринин дә 70 фаизи чоппер вә чоппинг типлидир. Чоппер вә чоппинг инкилис сөзләри-

нин мә’насы кобуд чапма аләтләр демәкдир. Мәһз бәшәрин сәһәр чағында ибтидаи адамларын илк әмәк аләти кобуд чапма аләтләр олмушдур.

Олдувај гәдим инсан дүшәркәсинин үчүнчү—бешинчи гатларында апарылан археоложи тэдгигатлар заманы ашелин гәдим, орта, сон вә мустје дөврләринә аид мадди мәдәнијјәт нүмунәләри ашкар олунмушдур.

Һазырда Олдувај гәдим инсан дүшәркәси дүнјанын ән гәдим инсан мәскәни һесаб едилир. Бу тарихи абидә бәшәријјәтин илк сәһәрини охумағ үчүн зәнкин вә марағлы бир китабдыр. Әлбәттә бу зәнкинлији горумағ вә тэдгиг етмәк, кәләчәк нәсилләрә чатдырмағ бүтүн тәрәггипәрвәр бәшәријјәтин мүгәддәс борчудур.

ИЛК СƏФƏР — УЃУРЛУ НƏТИЧƏЛƏР

Көрәсән Азәрбајчан ərəзисиндә гәдим инсанлар нә вахтдан јашамышлар вә онларын илк јашајыш дүшәркәләри нечә олмушдур? Бу суал узун мүддәт тарихчи алимләри вә археологлары чох дүшүндүрмүшдүр. Лакин бу дөврүн тәдгиг олунмасы саһәсиндә узун мүддәт кәркин елми ахтарышлар апарылмышса да, нәдәнсә сәмәрәли нәтичәси олмамышдыр. Һәтта Азәрбајчан ərəзисиндә ибтидаи адамларын јашамадығыны сөјләјән алимләр дә вар иди. Белә ки, 1881-чи илдә Тифлис шәһәриндә кечирилән V археоложи гурултајда Загафгазија ərəзисиндә вә о чүмләдән, Азәрбајчанда гәдим вә ибтидаи инсанларын јашамадығы вә бу ərəзиләрдә гәдим инсан дүшәркәләринин олмасы барәдә гәрар да чыхарылмышды. Узун бир дөвр әрзиндә бу гәрар гүввәдә ғалмышды.

Ингилабдан әввәл Азәрбајчанда тарихи абидәләрин өјрәнилмәсинә һеч бир әһәмијјәт верилмәмишди. Лакин харичи тәдгигатчылар Азәрбајчан ərəзисиндә мүјјән газынты ишләри апармышдылар. XIX әсрин ахырларында Морган гардашлары Ләнкәран зонасында олан курганларда археоложи газынты ишләри апармыш вә ашкар етдији гызыл вә башга материаллары өзләри илә бирликдә харичә апармышдылар. Ләнкәран некрополларындан ашкар олунмуш мадди мәдәнијјәт ғалығлары һазырда Франсанын Сен-Жермен музејиндә саҳланылыр. Харичиләрин Азәрбајчан ərəзисиндә апардығлары газынты ишләри бир нөв дағыдычы характер дашымыш вә тарихимизә мүјјән гәдәр зәрәр вурмушдур.

Азәрбајчанын гәдим тарихинин тәдгиг олунмасына XX әсрин әввәлләриндән башланды. 1920-чи илләрдә республикамызын абидәләрини вә тарихини өјрәнән чәмијјәт тәшкил олунду.

Ән марағлы проблемләрдән бири республикамызын ərəзисиндә гәдим инсанларын јашајыб-јашамадығынын өјрәнилмәси иди. Көрәсән 1881-чи илдә V археоложи гурултајын ғәбул етдији гәрар нә дәрәчәдә доғрудур. Чүнки тарихчи алимләр вә археологлар арасында бу гәрара шүбһә илә јанашырдылар.

Тарихи мәнбәләрдән, чоғрафи вә кеоложи әдәбијјатлардан

мәлумдур ки, Азәрбајчан лап гәдим заманлардан јашајыш үчүн әлверили тәбии чоғрафи шәраити олан ərəзидир. Лакин јазылы мәнбәләрин олмадығы бир дөврләрдә бу ərəзидә ибтидаи инсанларын јашамасыны өјрәнмәк даһа марағлы вә әһәмијјәтли иди. Она көрә дә бәрәкәтли дијарымыз, онун тәпәләрини, дағларыны, чај вәдиләрини ғарыш-ғарыш кәзиб долашмағ лазым иди. Торпағ үзәриндә олан һәр бир даша, сахсы парчасына, күп ғырығына, тәпәләрә, курганлара, хараба ғалмыш шәһәр јерләринә, ғала диварларына, әзәмәтли Гыз ғаласына сәјаһәт етмәк лазым иди. Анчағ даһа узағ кечмишләри өјрәнмәк үчүн чај вәдиләринә, терраслара, ғаја сығыначағларына, мағаралара сәјаһәт етмәк тарихчи алимләрин вә археологларын әсас вәзифәси иди.

Проблемин һәлли чох да асан дејилди. Бунун үчүн зәһмәт чәкмәк, кечәни күндүзә гатыб Азәрбајчан ərəзисинә сәјаһәтә чыхмағ, тарихи, кеолокијаны, чоғрафијаны, ботаниканы, зоолокијаны вә башга елм саһәләрини мүтләғ билмәк лазым иди. Бә'зән исә тәбиәтин шылтағлығына дөзәрәк сон мәсәдә чатмағ үчүн зәнкин елми тәчрүбә топламағ лазым кәлирди. Вә нәһајәт мүјјән мүддәт чәтин чөл шәраитиндә ишләмәјә алышмағ лазым кәлир. Лакин ана тәбиәт археолога өз сирләрини һеч дә асанлығла ачмыр. Бә'зән ајлар, күнләр вә һәтта илләрлә апарылан елми ахтарыш ишләри һеч бир сәмәрә вермир, газылан террасдан, мағарадан, некрополдан, шәһәр харабалығларындан әсаслы бир тапынты әлдә олуна билмир. Бәс нә етмәли? Әлбәттә бунун үчүн археолог һеч дә руһдан дүшмәмәли, чохлу әдәбијјат охумалы, дәрин мушәһидәләр апармалыдыр.

Ону да гејд едәк ки, археолокија елминин мә'чүзәләри чохдур. Бу мә'чүзәләри ачмағ, өјрәнмәк, тәдгиг етмәк һеч дә бүтүн археологларә нәсиб олмур. Бә'зән сајсыз-һесабсыз газынты ишләри белә, һеч бир елми нәтичә вермир.

Республикамызын бүтүн зоналарында тарихи, археоложи вә ме'марлығ абидәләринә аид чохлу рәвәјәтләр вә бә'зән дә мә'чүзәләр сөјләнилир. Бә'зән археологларын апардығлары тәдгигат ишләри заманы ғаја үзәринә һәкк олунмуш мәрәсимләрин, шәһәр харабалығларынын, ғалаларын намәлум сирләрини ачмағда бу рәвәјәт вә мә'чүзәләрин мүһүм ролу олур, бунларын инсан әмәјинин, тәфәккүрүнүн вә фәалијјәтинин мәһсулу олдугуну көстәрир.

1920—1953-чү илләрдә Азәрбајчан ССР ərəзисиндә апарылан археоложи кәшфијјат вә тәдгигат ишләри нәтичәсиндә республикамызын узағ кечмишинә аид зәнкин мадди мәдәнијјәт абидәләри ашкар олунмушдурса да, гәдим вә орта даш дөврүнә аид бир археоложи абидә белә ашкара чыхарылмамышды.

1950-чи илләрин әввәлләриндә Азәрбајчанын узағ кечмишини тәдгиг етмәк вә республикамызын ərəзисиндә ән гәдим инсан дү-

шәркәләрини ашкара чыхармаг үчүн Елмләр Академијасынын Тарих Институтунда ажры-ажры елми экспедицијала тәшкил олунду. Археоложи экспедицијаларын тәдгигат апарачағы районлар әв-вәлчәдән мүүјјән едилди вә институтун елми шурасында тәсдиг олунду.

Палеолит дөврү үзрә көркәмли алим С. Н. Замјатнин ССРИ Елмләр Академијасы Археолокија Институтундан республикамы-за дәвәт олунду.

Палеолит проблеми үзрә илк археоложи кәшфијјат апарылачаг әрази Газах району мүүјјән олунмушду. Бу һеч дә тәсадүфи дејилди. Чүнки артыг археологлар бу әразидә енеолит, тунч вә башга дөврләрә аид мадди мәдәнијјәт абидәләри ашкар етмишдиләр. Лакин тарихин даһа гәдим дөврүнә аид абидәләрин бу әразидә ол-масы алимләри чохдан бәри дүшүндүрүрдү.

1953-чү илин пәйзындан республикамызда илк дәфә палеолит дөврү үзрә археоложи кәшфијјат ишләри башланды.

Археологлар палеолит проблеми үзрә апарылан археоложи кәшфијјат ишләрини чај кәнарларында јерләшән дәрәләрдән, тер-раслардан вә мағаралардан башламалы идиләр. Буну әсас тутан М. Нүсәјнов вә С. Замјатнин Газах району әразисиндә олан бир нечә кәнддә археоложи кәшфијјат ишләри апарылмасыны мүүјјән-ләшдириләр. Гаршыја чыхан һәр бир кичик даш парчасы вә сахсы гырыглары диггәтлә нәзәрдән кечирилди. Археоложи экспедиција Дамчылы дәрәсиндә кәшфијјат ишләри апармағы планлашдыр-мышды. Буранын тәбии шәраити олдуғча мәнзәрәлидир.

Археоложи экспедицијанын үзвләри Авеј дағында јерләшән Дамчылы дәрәсинә јолландылар. Јол боју үмидверичи предметләр-и өзләри илә көтүрүрдүләр.

Дәрәнин әтрафында олан гаја сығыначагларына вә мағарала-ра диггәтлә бахылырды. 2 әдәд даш, экспедиција үзвләринин диг-гәтини чәлб етди. Дашлар чох гәрибә көрүнүрдү. Чүнки онлар ади чај дашларындан фәргләнирди. Илк бахышдан мүүјјән етмәк олур-ду ки, бунлар ади даш дејил, әмәк аләтидир. Тәбиәт белә аләтләр-и јарада билмәз. Онларын бири итиучлу, дикәри исә гашов типли иди. Экспедицијанын бүтүн үзвләри дашлары диггәтлә нәзәрдән кечирмәјә башладылар. Дашларын үзәриндә олан гопуг вә иш-ләнмә јерләри һамыда мараг ојатды. Бу дашларын гәдим инсан-лар тәрәфиндән һазырланмыш әмәк аләти олмасы еһтималы ја-ранды. Она көрә дә гәрара алынды ки, ертәси күн дә бурада ар-хеоложи кәшфијјат ишләри давам етдирилсин. Бу 2 әдәд гәдим әмәк аләтинин тапылмасы экспедиција үзвләринин үмидләрини артырыр вә онлары даһа чох һәвәслә ахтарыш ишләри апармаға сөвг едирди.

Дамчылы мағарасында археоложи газынты апармағын вачиб

олдуғуну экспедицијанын бүтүн үзвләри гәрара алдылар. Она көрә дә Бақыја телеграм вуруб, вахты бир һәфтә узатмаг гәрарына кәл-диләр. Артыг үмидверичи археоложи тапынты әлдә олунмушду.

Ертәси күн экспедиција үзвләри археоложи кәшфијјат апары-лан Дамчылы дәрәсинә јолландылар.

Бу дәфә экспедиција үзвләри Авеј дағына кедирдиләр. Дамчы-лы дәрәсиндә олан мағара даһа чох үмидверичи иди. Мағарада торпаг чөкүнтүсү көрүнүрдү. Бурада археоложи кәшфијјат газын-тысы апармаг лазым иди. Әввәлчә мағаранын планы вә фотошәк-ли чәкилди. Јени мағараја Дамчылы ады верилди вә археоложи кәшфијјат газынтысына башланды.

Мағаранын чөкүнтүләриндә әввәлчә кил габ гырыглары аш-кар олду. Бунлар әсасән орта әсрләр вә тунч дөврләринә аид мад-ди мәдәнијјәт галыглары иди. Археоложи кәшфијјат газынтысы мағаранын чөкүнтүләриндә дәринә доғру кетдикчә археоложи та-пынтыларын сајы чохалырды. Ашкар олунмуш материаллар сүбут едирди ки, бурада гәдим инсанлар јашамышлар. Мағарадан даш аләтләрлә бирликдә һејван сүмүкләри дә тапылырды. Бу көстәрир-ди ки, мағара сакинләри овчулугла мәшғул олмушлар. Экспедици-ја үзвләри мағарадан тапылан археоложи тапынтылары јығыр, диг-гәтлә гејдә алыр, ажры-ажры группара бөлүрдүләр.

Артыг абидәнин сирләри ачылырды. Бир нечә күн әрзиндә бу-рада апарылан археоложи тәдгигат ишләри нәтичәсиндә 200-дән артыг даш мәмулаты вә овланмыш һејван сүмүкләринин галыг-лары ашкар олунду. Тапылмыш мадди мәдәнијјәт галыглары абидә һаггында елми фикирләр сөјләмәјә имкан верирди. Бу ахтарыш мөвсүмүндә әлдә олунмуш елми материаллары Бақыда даһа мү-кәммәл лабораторија шәраитиндә тәдгиг етмәк, онларын техники вә тиположи хүсусијјәтләрини мүүјјән етмәк үчүн Дамчылы маға-расында илкин археоложи ахтарыш газынтысыны баша вуруб, Бақыја гајытмаг лазым иди. Экспедицијанын рәиси ашкар олунмуш материаллара даир тез-тез чөл күндәлијиндә гејдләр едир вә илкин мушәһидәләрини јазырды. Кифәјәт гәдәр археоложи материаллар әлдә олундуғу үчүн экспедицијанын үзвләри Дамчылы мағара-сында елми тәдгигат ишләрини јекунлашдырдылар.

Экспедицијанын үзвләриндә бөјүк руһ јүксәклији һисс олунур-ду. Узун илләрдән бәри ахтарылан бир проблемә аид археоложи материалларын тапылмасынын Азәрбајчанын ән гәдим тарихинин өјрәнилмәси үчүн мүһүм елми әһәмијјәти вар иди. Дамчылы маға-расындан ашкар олунмуш әмәк аләтләри бир-бир нәзәрдән кечи-рилмәли, онларын техники вә тиположи хүсусијјәтләри тәдгиг олунмалы, ашкара чыхарылмыш сүмүкләри лабораторија шәраи-тиндә тәдгиг едиб, онларын һансы һејван нөвләринә аид олмасыны тәјин етмәк әсас вәзифә кими гаршыда дурурду.

Эн мараглы чәһәт ондан ибарәт иди ки, Дамчылы мағарасын-
дан тапылмыш археоложи материалларын һамысы даш дөврүнә
айд иди (шәкил 1). Даш мә'мулаты ичәрисиндә әсас јери әмәк
аләтләри тутурду. Онларын арасында итиучлулар, гашов типли
аләтләр, бычаглар, кәсичи аләтләр вә башгалары хусуси мараг
доғурурду. Дүшәркәдән ашкар олунмуш аләтләрин һазырланма
техникасы вә типолокијасына әсасән онларын мустјә мәдәнијјәти
дөврүндә һазырландығыны сөјләмәк олурду. Бу исә Азәрбајҗан
тарихинин даш дөврүндән башландығыны демәјә вә узун заман-
лардан бәри мөвчуд олан јанлыш елми фикирләрин әсассыз олма-
сыны сөјләмәјә имкан верирди. Азәрбајҗан әразисиндә даш дөв-
рүнә айд илк јашајыш дүшәркәси ашкар олунмушду.

Бақыда Азәрбајҗан ССР ЕА Тарих Институтунун елми шура-
сында Дамчылы мағара дүшәркәсиндән тапылмыш археоложи ма-
териаллар хусуси мараг доғурду. Елми шуранын үзвләри әлдә
олунмуш елми наилијјәтләри бәјәнди вә Дамчылы мағарасында
археоложи тәдгигат ишләри апарылмасыны мәгсәдәүјҗун һесаб
етди. Бу абидәни Азәрбајҗан палеолитинин илк гарангушу адлан-
дырмаг оларды.

Доғрудан да, палеолит археоложи экспедисијанын Газах рајону
әразисиндән әлдә етдији наилијјәтләр мүнһүм елми әһәмијјәт кәсб
едир вә Азәрбајҗан әразисиндә даш дөврүнә айд археоложи аби-
дәләрин олмасындан хәбәр верирди. Бунун үчүн археоложи кәш-
фијјат ишләринин кенишләндирилмәси республикамызын әрази-
синдә јени-јени тарихи абидәләрин вә гәдим инсан дүшәркәләри-
нин ашкар олунмасына шәраит јарадырды.

Археологларымыз республикамызын әразисини гарыш-гарыш
кәзир, ана торпағын охунмамыш сәһифәләрини өјрәнмәјә чалы-
шыр вә хусуси һәвәслә гәдим тарихимизә даир јени-јени материал-
лар топламаға башладылар. Дамчылы мағарасында бир нечә ил
ардычыл олараг археоложи тәдгигат ишләри апарылды.

Археоложи тәдгигатлар заманы Дамчылы дүшәркәсиндән мин-
ләрлә даш аләтләр вә овланмыш һејванларын сүмүк галыглары
ашкар едилди. Әлдә олунмуш материаллар әсасында Дамчылы ма-
ғарасында даш дөврүнә айд гәдим инсан дүшәркәси олмасыны
сөјләмәјә имкан јаранды. Сонрақы тәдгигат ишләри јени-јени ел-
ми материалларын әлдә олунмасына, халгымызын узак кечмиши-
нин тарихинә айд јени-јени сәһифәләрин јазылмасына сәбәб олду.
Беләликлә, јазылы мәнбәји олмајан бир дөврүн тарихи даш аләт-
ләри әсасында јазылмаға башланды. Елә бир аләт ки, һәммин аләт-
ләрдән гәдим әчдадларымыз узун илләр истифадә етмиш вә заман
кечдикчә бу аләтләри даһа да тәкмилләшдирмишдиләр. Ејни за-
манда јени әмәк аләтләри дә һазырлајыб, истифадә етмишләр. Бе-

ләликлә биркә зәһмәтлә формалашмаға башлајан гәдим инсанын
тарихи бу чүр јаранмышдыр.

Азәрбајҗан әразисини гарыш-гарыш кәздикчә, онун тәбиәтинә,
археоложи вә ме'марлыг абидәләринә, бәрәкәтли торпағына, чај-
ларына, тәбии суларына, сәрин булагларына бәләд олдугча санки
тәбиәт өзү дә сирләрини инсана ачмаг истәјир. Лакин тәбиәтин бу
рәғбәтини газанмаг үчүн узун заман чалышмаг, онун сирләринә
бәләд олмаг лазымдыр. Јенә дә онун дағларыны, дәрәләрини, чај
кәнарларыны, тәпәләрини, дүзәнләрини вә су алтында галмыш
јерләрини кәзмәк лазымдыр. Бу заман ахтардығын проблемә вә ја
дөврә айд материал тапмаг олар.

Дамчылы дүшәркәсиндән тапылмыш археоложи материаллар
Газах рајону әразисиндә елми тәдгигат ишләрини даһа да кениш-
ләндирмәји гаршыја гојмуш олду. Археологларымыз рајон әрази-
синдә кениш археоложи кәшфијјат ишләринә башладылар. Күн-
ләр, ајлар өтүб кечдикчә үзә чыхарылан тарихи вә ме'марлыг аби-
дәләринин сајы артырды.

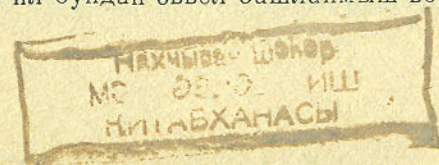
1958-чи илин јај фәслиндә Газах рајону әразисиндә палеолит
дөврү үзрә апарылан археоложи кәшфијјат ишләри заманы даш
дөврүнә айд јени бир дүшәркә ашкар едилди. Гејдә алынмыш бу
дүшәркә рајонун Дашсалаһлы кәнди јахынлығында олдуғу үчүн
Дашсалаһлы мағарасы адландырылды.

Дашсалаһлы мағарасы тәбиәтин мәнзәрәли гојнунда јерләшир.
Илк бахышдан мүәјјән етмәк олду ки, мағарада торпаг чөкүнтү-
сү бардыр. Демәли, бурада даш дөврүнә даир мадди мәдәнијјәт
галыглары ола биләр. Археоложи газынты апарылмалы иди. Мәһз
археоложи газынты бурада гәдим инсан дүшәркәсинин олуб-олма-
масына чаваб верә биләрди.

1958-чи илдә Дашсалаһлы мағарасында апарылан архео-
ложи газынтылар заманы 300-дән артыг даш мә'мулаты вә 500-ә
јахын сүмүк гырыглары ашкар олунмушдур. Демәли, бурада јаша-
јан гәдим инсаплар әмәк аләтләри һазырламыш вә овчулугла мәш-
ғул олмушлар.

Дашсалаһлы дүшәркәсиндән тапылмыш даш мә'мулатынын
техники вә тиположи хусусијјәтләринә әсасән бурада мустјә мәдә-
нијјәти дөврүндә — јә'ни 60—80 мин ил бундан әввәлләр гәдим ин-
санларын мағарада јашадығыны демәк мүмкүн олду (шәкил 2).

Мустјә мәдәнијјәти илк дөфә Франсанын Ле Мустјә мағара-
сындан ашкар едилмиш мадди мәдәнијјәт галыглары әсасында мү-
әјјән олундуғуна көрә, һәммин јерин ады илә адландырылмышдыр.
Мустјә мәдәнијјәти даш дөврүнүн мәрһәләләриндән бири олуб,
олдугча узун бир инкишаф мәрһәләси кечмишдир. Археоложи әдә-
бијјатларда мустјә мәдәнијјәтинә орта палеолит дә дејилир. Бу
мәдәнијјәт 100 мин ил бундан әввәл башланмыш вә 35—33 мин ил

бундан эввэл гуртармышдыр. Бу дөврүн эсас эмәк аләтләри итиуч-лу вә гашов типли аләтләр олмушдур. Гәдим инсанларын бу дөврдә эсас мәшгулијјәти овчулуг вә јығычылыг олмушдур.

Дамчылы вә Дашсалаһлы мағараларында гәдим инсан дүшәр-кәләринин мүәјјән едилмәси Азәрбајчанда мустјә мәдәнијјәти дөврүндә јашајыш олдуғуну тәсдиг етди вә республикамызын баш-га зоналарында палеолит дөврү үзрә елми ахтарышлар апарылма-сы үчүн зәмин јаратды. Азәрбајчан ССР әразисиндә палеолит дө-врү абидәләринин ашкар олунмасы вә ибтидаи инсанларын бу әра-зидә илк дәфә нә вахтдан јашамаға башламасыны мүәјјән етмәк үчүн даш дөврү үзрә археоложи кәшфијјат ишләринин кенишлән-дирилмәси алимләримиз гаршысында эсас вәзифә олду. Илкин сәфәр угурлу нәтичәләр верди. Јени суаллар мејдана чыхды. Көрә-сән республикамызын әразисиндә Олдувај јашлы археоложи аби-дәләр вармы? Іансы рајонларда даш дөврү үзрә археоложи кәш-фијјат ишләри апарылмасы мәгсәдәујғун оларды?

ГУРУЧАЈ ДӘРӘСИНДӘ

Археологларымыз узун мүддәт јени археоложи кәшфијјат апа-рылачаг зона һаггында фикирләшмәли олдулар. Она көрә дә рес-публикамызын ајры-ајры рајонларынын чоғрафи шәраити, һејва-нат аләми, битки өртүјү өјрәнилмәјә башланды. Ајры-ајры мүтә-хәссис алимләрлә сөһбәтләр апарылды.

Нәһајәт, нөвбәти археоложи кәшфијјат апарылачаг әрази Азәр-бајчанын Гарабағ зонасы мүәјјән олунду.

1960-чы илин јаз фәсли бир гәдәр сәрин кечирди. Бу да архео-ложи кәшфијјат ишләри апарылмасы үчүн олдуғча әлверишли вахт иди. Гарабағын фүсункар тәбиәти чохлаыны вәләһ етмишди. Хүсусилә дағлар гојнунда јерләшән Фүзули вә һадрут рајонлары-нын әразиси Гарабағын ән сәфалы кушәләриндәндир. Рајонун дағәтәји јерләриндә тәбиәт даһа көзәлдир. Рајонун мәркәзиндә бир нечә мөһтәшәм тәпәләр сырасы көрүнүр. Бу тәпәләр узун мүд-дәт өз сиррини инсанлардан кизли сахламышдыр. Лакин зәһмәт нәтичәсиндә археологларымыз бу тәпәләрин сиррини ачмыш вә бу јерләрин вахтилә јашајыш мәскәнләри олдуғуну мүәјјән етмишләр. Инди артыг Фүзули рајону әразисиндә тунч дөврүнә даир Гара-көпәктәпә, Күнәштәпә, Мејнәтәпә вә башга тәпәләрин сирләри ачылмыш вә бу әразидә јашамыш гәдим тајфаларын тарихи өјрә-нилмәјә башланмышдыр.

Марағлыдыр ки, Фүзули рајону әразисиндә тунч дөврүнүн эсас јашајыш мәскәнләри рајонун әразисиндән ахан Гуручај вә Көндә-ләнчај вадиләриндә гејдә алынмышдыр. Лап гәдим заманлардан бу дијарын тәсәррүфат һәјатында чајларын мүһүм ролу олмушдур. Әразидән тунч дөврүнә аид јашајыш дүшәркәләринин ашкар олун-масы көстәрди ки, бу јерләрдә халгымызын узаг кечмишинә аид чохлу мадди мәдәнијјәт нүмунәләри вардыр. Археологларымызы бу тапынтылар даһа гәдим дөвр барәдә дүшүнмәјә вадар етди. Чүнки ашкар олуна мадди мәдәнијјәт галығлары бурада бирдән-бирә формалаша билмәзди. Бу зонада мүтлөг даһа гәдим мәдәнијјәтин изләри олмалы иди. Одур ки, алимләримизи даһа јени суаллар дү-

шүндүрмөжө башлады. Көрөсөн бу көзөл Гарабаг диңарында Гуручај вэ Көндөлөнчај вадилериндэ ибтидаи әчдадларымыз јашајыбымы? Гәдим даш дөврү бурада мөвчуд олубму? Әкәр олубса, бәс онун излерини тапмаг мүмкүн олачагмы? Гаршыда дуран бүтүн бу суаллара Дағлыг Гарабаг торпағыны гарыш-гарыш кәздикдән, онун һәр дашына, сахсы ғырыгларына диггәтлэ нәзәр јетирдикдән, бүтүн чај вадилеринә, дағ јамачларына вэ карст мағараларыны ахтарыб, өјрәндикдән сонра чаваб вермәк оларды. Бу просес археологларымыздан узунмүддәтли кәркин зәһмәт тәләб едирди. Онлар бу ишә һәр чүр һазырлыг көрмүш, кәшфијјат ишләри апарылачаг саһәләри габагчадан мүөјјән етмишдиләр.

Гуручај вэ Көндөлөнчај вадилериндә олан террасларда археоложи кәшфијјат ишләри башланмышды. Лакин һәләлик үмидверичи тапынты әлдә олунмамышды.

Әлдә олунан мәлуматлара көрә Гуручај вэ Көндөлөнчај саһиллериндә бир нечә мағара вардыр. Јерли әһали арасында бу мағаралар һаггында мүхтәлиф әфсанә вэ рәвәјәтләр сөјләнирди. Әкәр бир тәрәфдән мағараја гојун вэ ја кечи сүрүсү кирирдисә, сонра онлар тезликлә јох олурдулар. Бунун сәбәбини халг арасында мағараларда дәншәтли әждаһа вэ пәләнкләрин олмасы илә изаһ едирдиләр...

Фүзули рајонунун мәркәзиндән 10—12 км гәрбә доғру дағлар вэ мағаралар башланыр. Бу зонада олан мағаралар карст мағараларыдыр. Онлар өз мөһтәшәмлији илә адамы һејран едир. Бүтүн әтрафлар исә сых мешәләрди. Гуручајын һәр ики тәрәфи дағларын әһатәсиндәдир. Мағаралар вэ гаја сығыначаглары јүксәк дағ јамачларында даһа чоһдур.

Нөвбәти археоложи кәшфијјат ишләринә гәдим Туғ кәнди јахынлығында башламалы идиләр. Бу кәнд Фүзули вэ һадрут рајонларынын олдуғча көзәл, мәнзәрәли бир кушәсиндә јерләшир. Чох меһрибан адамлары вар. Кәндә кәлишимизин сәбәбини билиб бизи чох сәими гаршыладылар. һәммин күн Туғ кәндиндә ахшамладыг (шәкил 3).

Сабаһдан Туғ, Азых вэ Салакәтин кәндләри әтрафында археоложи кәшфијјат ишләринә башламалы идик.

Туғ кәндинин јашлы адамлары кәндин шимал-шәрг тәрәфиндә чоһлу мағараларын олмасыны сөјләјирдиләр. Онларын дедијинә көрә, хүсусилә Салакәтин кәнди әтрафында мараглы вэ мө'чүзәли мағаралар вардыр.

Мағаралардан бири даһа мө'чүзәли вэ олдуғча мараглыдыр. Куја бураја дахил олдуғда адамы бәрк горху һисси бүрүјүр. Мағаранын һарада гуртармасы билиммир вэ кетдикчә мағаранын ичәрисиндә олан салонларын сајы артмаға башлајыр...

Ертәси күн Туғ чөкәклијиндә вэ Гуручајын јахынлығындакы

гаја сығыначагларына бахдыг. Сонра Салакәтин дағынын зирвәсиндә јерләшән вэ бүтүн Туғ, Азых вэ Салакәтин кәндләри әһалисинин хүсусилә мө'чүзәли һесаб етдији мағараја бахмаға јолландыг. Мағараја галхмаг чәтин олдуғу үчүн әввәлчә Салакәтин кәндинә кетмәк, сонра исә һәммин мағараја галхмаг мүмкүн иди. Туғ кәндинин сакинләри бу јерләрдә апарылан археоложи кәшфијјат ишләриндә чох һәвәслә иштирак едирдиләр.

Мағараја доғру галхдығча Гуручај дәрәси вэ Туғ чөкәклијинин мәнзәрәси даһа ајдын көрүнүрдү (шәкил 4). Нәһәјәт, бир нечә саатдан сонра експедисија үзвләри мағаранын габағына чајдылар. Мағара доғрудан да, олдуғча әзәмәтли көрүнүрдү (шәкил 5). Експедисија үзвләри бир гәдәр динчәлдикдән сонра мағаранын кириш јолуну ахтармаға башладылар. Мағаранын әтрафыны кол-кос вэ башга ағачлар өртмүшдү. Она көрә дә кириш јолуну тапмаг бир гәдәр чәтинлик тәрәдирди. Бир гәдәр ахтардыгдан сонра мағаранын кириш јолу тапылды (шәкил 7). Елә һәммин анда ичәридән бир сүрү кечи чыхды. Туғлулардан кимсә мағаранын ичәрисиндә вәһши һејван олдуғуну билдирди. Онун демәсинә көрә сүрүнүн белә һејвәчәнла мағарадан чыхмасы анчаг ичәридә вәһши һејванын олмасы илә әлагәдар ола биләрди. Јерли сакинләр експедисија үзвләринә һәләлик мағараја дахил олмағын горхулу олдуғуну билдирдиләр. Вәзиләри буна әһәмијјәт вермөјиб експедисија үзвләри илә бирликдә мағаранын кириш јолуна дахил олдулар. Мағаранын јухалы һиссәсиндән ири гаја парчалары гопуб, кириш јолуну тутмушду. Әввәлчә јолу гаја парчаларындан тәмизләмәк, сонра исә мағараја дахил олмаг лазым иди. Бу ишләр баша чатдыгдан сонра експедисија үзвләри јерли сакинләрлә бирликдә мағараја дахил олмаг үчүн әл фанарлары вэ бир нечә әдәд мәш'әл јандырдылар. Әввәлчә 5—7 метр сүрүнә-сүрүнә мағаранын ичәрисинә доғру кетдик. Мағаранын 30-чу метриндә ири бир салона дахил олдуғ. һамы ајаға галхды. Бу салонун узунлуғу 11 метр, ени 7 метр, һүндүрлүјү исә 7—8 метр оларды. Лакин бу салондан ичәријә доғру кириш јолу давам едирди. Мағаранын ичәриси олдуғча гаранлыг иди. Ишыгсыз бир метр белә ирәлијә кетмәк мүмкүн дејилди. Лакин биринчи салонун сонунда мағаранын һүндүрлүјү азалмаға башлады. Јенә дә сүрүнә-сүрүнә кетмәли идик. 7—9 метр кетдикдән сонра јенидән ири бир салона дахил олдуғ. Бу салон олдуғча мөһтәшәм вә ири иди. Узунлуғу 48—50 метр, ени 18—21 метр, һүндүрлүјү исә 10—12 метр оларды. Салон олдуғча мәнзәрәли иди, диггәти даһа чох чәлб едирди. Бурада мөһтәшәм сүтунлар, гарталлары вэ ајры-ајры гушлары хатырладан фигурлар варды. Бунларын һамысы тәбии јолла әмәлә кәлмиш, сујун вә әһәнкин гарышығындан формалашан сталактит вэ сталагмит һиссәләр иди. Салонун әтрафларына бахаркән мараглы бир мәнзәрәнин шаһиди олдуғ. Бу нә-

Һәнк гадын һейкәлини хатырладан даш сүтун тәбии сурәтдә әмәлә кәлмишди. Илк бахышдан адама елә кәлирди ки, бу һейкәли маһир бир һейкәлтәрәш һазырламышдыр. Әслиндә исә бу сујун вә әһәнкин гарышығындан тәбии јолла формалашан бир фигур (дирәк) иди. Адам тәбиәтин јаратдығы бу мөчүзәләрә һейран олурду (шәкил 6).

Туғда оларкән бу салонда олан гадын һейкәли һаггында мүхтәлиф рәвәјәтләр сөйләнмишди. Куја бураја тез-тез ушағы олмајан гадынлар зијарәтә кәләрмишләр. Лакин инсанлар мүгәддәс сајдыглары бу һейкәлин нечә әмәлә кәлдијини билмир вә бунун сәбәбини илаһи гүввәләрдә ахтарырдылар. Әслиндә исә бу узун бир заман әрзиндә әһәнкин вә сујун тәсири алтында формалашмышдыр.

Икинчи салондан сонра јенә дә мағаранын ичәрисинә јол кедирди. Експедисија үзвләри бу күн бүтүн мағаранын ичәрисини кәзмәји гәрәра алмышдылар. Јенә дә бир гәдәр сүрүнә-сүрүнә кетдикдән сонра үчүнчү салона дахил олду. Бу салон о гәдәр дә бөјүк дејилди, лакин олдуғча мәнзәрәли иди. Сталактит сүтунлар вә башга фигурлар адамы һейран едирди. Бир гәдәр дә ирәлиләдикдән сонра нөвбәти дөрдүнчү вә бешинчи салонlara дахил олду. Сонунчу салонлар да әввәлки кими мәнзәрәли иди. Бешинчи салонун гуртарачағында зәиф ишыг көрүнмәјә башлады. Бир аз да ирәлиләдик, ишыг даһа ајдын көрүнүрду. Експедисијанын үзвләри илә һәмин тәрәфә кетмәли олду. Мәлум олду ки, бура мағаранын чыхыш јолудур. Мағаранын кириш јолу чәнуб-гәрбә олдуғу һалда, чыхыш јолу шимал-шәрг тәрәфә бахырды. Кириш јолунда, биринчи вә икинчи салонларда торпаг чөкүнтүсү олдуғу һалда, чыхыш јолу чылпаг гајалыгдан ибарәт иди.

Илк бахышдан мәлум олду ки, мағара тәбии сурәтдә сујун вә әһәнкин гарышығындан әмәлә кәлмиш карст мағарасыдыр (шәкил 9). Лакин мағаранын габаг һиссәсиндә, кириш јолунда, биринчи вә икинчи салонларда торпаг чөкүнтүсү олмасы марағлы вә үмидверичи иди. Торпаг чөкүнтүсүнүн олмасы илк нөвбәдә бурада гәдим ибтидан инсанларын јашамасы еһтималыны доғурурду. Буну дәгиг мүәјјән етмәк үчүн мүтләг археоложи газынты апарылмалы иди. Вә бу әсасда да Гуручај дәрәсинин вә Азых мағарасынын мөчүзәли көрүнән сирләрини ачмаг оларды...

Һава јаваш-јаваш гаралырды. Мағара нә гәдәр әзәмәтли вә һейранедичи олса да Туға гајытмаг, көрүлән ишләр барәдә фикирләшмәк лазым ири. Чүнки експедисија үзвләри бүтүн тәдгигат илләриндә илк дәфә иди ки, белә мағарајла растлашмышдылар. Бүтүн јол боју бу барәдә сөһбәт кедирди.

Туғ кәндиңдә експедисија үзвләринин јолуну көзләјирдиләр. Бүтүн кәнд сакинләри мағара һаггында елми ишчиләрдән јени сөз

әшитмәк арзусунда иди. Експедисија үзвләри кәндә гајыдан кими сакинләр онлары дөврәјә алыб, мағара һаггында мүхтәлиф суаллар вермәјә башладылар. Әксәријјәти мағараја нечә дахил олмалары, вәһши һейванларын олуб-олмамасы илә марагланырдылар. Чүнки узун илләр боју кәнд сакинләри ичәрисиндә Азых мағарасы һаггында мүхтәлиф рәвәјәтләр сөйләнирди. Һәтта мағаранын бир нечә јүз километр кәнара доғру кетмәси һаггында да рәвәјәт сөйләјирдиләр. Бу барәдә дә даһа чох суал верирдиләр. Експедисија үзвләри мағарада көрдүкләри барәдә туғлулара мәлумат вердиләр. Ејни заманда билдирдиләр ки, кәләчәкдә мағарада археоложи газынты ишләри апарылачагдыр.

Кечәјарысы иди. Експедисија үзвләри мағарада апарылачаг археоложи кәшфијјат ишләри илә әлагәдар план һазырлајырдылар. Әсас мәсәлә илкин археоложи кәшфијјат сәһәсинин мағаранын һансы һиссәсиндә мүәјјән олунмасы иди.

Азых мағарасынын әсас кириш јолунун сағ тәрәфиндә археоложи кәшфијјат газынтысы апарылмасы мәгсәдәүјүн һесаб едилди, чүнки бурада торпаг чөкүнтүсү вар иди вә газынты ишләри апармаг бу сәһәдә даһа әлверишли иди.

Беләликлә, Азых мағарасында илкин археоложи кәшфијјат газынтысына башланды. Археологлар тәдгигат ишләрини чох еһтијатла апарырдылар. Торпағын ичәрисиндән чыхан һәр бир сахсы тырығына, даш вә сүмүк тырыгларына чох диггәтлә бахырдылар. Мағаранын биринчи тәбәгәсиндән орта әсрләр, тунч вә енеолит дөврләринә аид археоложи материаллар ашкар олунду. Лакин торпаг чөкүнтүсү даһа дәринләрә кедирди.

Ишә башларкән һеч кәс күман едә билмәзди ки, Азых мағарасында апарылан елми тәдгигат ишләринин мүддәти 30 илдән артыг бир дөврү әһәтә едәчәк вә бурадан ашкар едилән мадди мәдәнијјәт нүмунәләри бәшәр тарихинә даһа јени сәһифәләрин јазылмасына сәбәб олачагдыр.

1960—1986-чы илләрдә Азых мағарасында апарылан археоложи тәдгигатлар нәтичәсиндә дүшәркәнин чөкүнтүләриндә 10 археоложи тәбәгә гејдә алынды вә тәдгигат олунду. Марағлыдыр ки, дөрдүнчү тәбәгә истисна олунмагла, галан бүтүн тәбәгәләрдән мадди мәдәнијјәт галыглары ашкар едилди.

Гуручај дәрәси, бир тәрәфдән Мил дүзү илә, диқәр тәрәфдән дағәтәји вә јүксәк дағлыгла бирләшмишдир. Чанлы һәјатын инкишафы үчүн һәлә чох гәдим заманлардан бурада әлверишли иглим шәраити олмушдур. Ән гәдим вахтларда, јәһни 1,5 милјон ил бундан әввәл Гуручај дәрәсинин мүлајим иглим шәраитиндә јашајан чохлу һейванат әләми мөвчүд олмушдур.

Гуручај дәрәси, Азых мағарасы јерләшән әразидән гәдим инсанлар истеһсал әләтләри һазырламаг үчүн хаммал мәнбәји кими

истифаде етмишләр. Хүсусән Гуручај вадисиндә кварс, кварсит, базалт, чахмагдашы, фелзит, јашма вә с. минерал дашлар мөвчуд олмушдур.

Азых мағарасы карст мәншәли олуб, әсасән сон ағчакил—Абшерон дөврләри әрзиндә формалашмышдыр. Мағаранын таваны гәдим ағчакилин алтында, мағаранын дөшәмәси исә Абшерон дөврүндә әмәлә кәлән IX террасын (190—200 м) сәвијјәсиндәдир.

Азых мағарасы өз бөјүклүјүнә кәрә Загафгазија карст бошлуклары ичәрисиндә ән мөһтәшәмидир. Әләвә микројолларла бирликдә мағаранын узунлуғу 400 метр, үмуми саһәси 1200 м²-дән артыгдыр. Мағара чох һүндүр (20—25 м) салонлардан вә ичәриси торпагла долмуш кечид јоллардан ибарәтдир. Салонларын ичәрисиндә мөчүзәли вә мәнзәрәли көрүнән сталактитләр, нәһәнк тәбии гаја рәфләринин дүзүлүшү адамы һејран едирди.

Азых мағарасынын анчаг чәнуб кириш јолунда вә онунла би-тишик ики салонунда гәдим даш дөврүнүн мүхтәлиф мәрһәләләринә аид археоложи тәбәгәләр гаты ашкар едилмишдир. Дүшәркәдә чөкүнтүнүн үмуми галынлығы 14 метрә бәрәбәрдир. Азых мағара дүшәркәсинин чөкүнтүләриндә гәдим палеолитин дөврләрини ардычыл әкс етдирә билән бүтүн тәбәгәләр гејдә алыныб тәдгиг олунмушдур. Марағлыдыр ки, мағара дүшәркәләри арасында стратиграфик чәһәтдән белә ардычыллыг һәлә ки дүнјанын һеч бир өлкәсиндә гејдә алынмамышдыр.

Азых гәдим палеолит дүшәркәсиндә апарылан археоложи тәдгигат ишләриндә әввәлләр анчаг Азәрбајҗан алимләри иштирак едирдиләр. Лакин сонралар абидәдән ашкар олунмуш материалларын зәнкинлији, бурада комплекс шәкилдә тәдгигат ишләри апарылмасынын зәрурилијини мејдана чыхарды. Одур ки, Азых мағарасынын комплекс тәдгиги илә М. Нүсәјнов, Д. Начыјев, Ә. Мәммәдов, Н. Ширинов, В. Величко, Ә. Чәфәров, В. Начыјев, С. Әлијев, М. Сүләјманов вә дикәр алимләр дә мәшғул олмаға башладылар.

Азых мағара дүшәркәсиндә апарылан елми тәдгигат ишләри нәтичәсиндә 10 археоложи тәбәгә олдуғу гејдә алынмышдыр.

Тарихи дөврлә бағлы ән гәдим тапынтылар Азых мағарасынын једди—онунчу тәбәгәләриндән ашкар олунмушду (шәкил 7). Бу тәбәгәләрдән 300-дән артыг даш мәмулаты әлдә едилмишдир. Әмәк аләтләри ичәрисиндә әсас јери кобуд чапма аләтләри тутур. Даш мәмулаты арасында кобуд чапачағлар, кубвари аләтләр, кобуд гашовлар, вурма сәтһи сахланмыш гәлпәләр вә с. гејдә алынмышдыр. Марағлыдыр ки, стратиграфик сәвијјәдән асылы олмајан једди—онунчу тәбәгәләрин даш мәмулаты археоложи чәһәтдән ејни техники үсулла һазырланмышдыр. Бу хүсусијјәтләр әмәк аләтләринин үмуми көрүнүшүндә, чәнклә өртүлмәсиндән асылы ола-

рағ сахланылма дәрәчәсиндә, техники вә тиположи әламәтләриндә дә өзүнү көстәрир (шәкил 8—9).

Ашағы тәбәгәләрин даш аләтләри әсасән кәнарларындан мәркәзә доғру вуруб гопарма үсулу илә чох кобуд формада һазырланмышдыр. Бу үсулла һазырланмыш аләтләр даш мәмулаты ичәрисиндә чохлуғ тәшкил едир. Гејд олунан аләтләри узунсов чај дашынын бир учу вә ја онун узунуна бир кәнарыны гопарма јолу илә һазырламышлар. Көстәрилән тип әмәк аләтләринин мејдана кәлмәси бир даһа сүбут едир ки, бу чүр даш мәмулаты ики үзү ишләнилмиш проточоппингләрин илк истәһсал пилләсини тәшкил едир. Једди—онунчу тәбәгәләрин даш мәмулаты арасында гәлпәләрдән һазырланмыш әмәк аләтләри дә вардыр. Гәлпәләрдән һазырланмыш аләтләр ичәрисиндә ән әсасы гашов типли аләтләр-дир (шәкил 10).

Ән ашағы тәбәгәләрин даш мәмулаты арасында 4—5 кг ағырлығында олан нәһәнк чоппервари аләтләр диггәти даһа чох чәлб едир. Һәләлик ССРИ-дә олан палеолит абидәләриндән белә аләтләр гејдә алынмамышдыр. Бу чүр аләтләр һәләлик шәрти оларағ кигантоллит адландырылыр (шәкил 8).

Ашкар олунмуш археоложи материалларын олдуғча мүһүм елми әһәмијјәти вардыр. Бу материаллар мағарада гәдим инсанларын илк мәскунлашмасындан хәбәр верир. Ибтидаи инсанларын һәјатында мағаранын јахынлығындан ахан Гуручајын мүһүм ролу олмушдур. Гәдим инсанлар әмәк аләтләри һазырламағ үчүн дашлары мөһз Гуручајдан топлајыб мағараја кәтирәрмишләр. Ејни заманда Азых сакинләри Гуручај дәрәсиндә овчулугла да мәшғул олмушлар. Гуручај дәрәси ибтидаи инсанларын јашамасы үчүн зәрури олан бүтүн немәтләрә малик олмушдур. Она көрә дә Азых мағарасынын једди—онунчу тәбәгәләриндән ашкар олунмуш археоложи мөдәнијјәтә Гуручајын ады верилмишдир. Гуручај мөдәнијјәтинин бир нечә инкишаф мәрһәләси мүәјјән олунмушдур. Мөдәнијјәтин илкин мәрһәләсиндә әмәк аләтләри олдуғча бәсит һазырландығы һалда, сонракы мәрһәләләрдә онларын һазырланма техникасы тәкмилләшмиш вә јени-јени әмәк аләтләри јаранмаға башламышдыр (шәкил 7—11).

Азых гәдим инсан дүшәркәсинин једди—онунчу тәбәгәләриндән ашкар олунмуш әмәк аләтләринин эксәријјәти мағарадан кәнарда һазырланмыш вә сонрадан дүшәркәјә кәтирилмишдир. Чүнки бурадан әсасән һазыр әмәк аләтләри тапылмышдыр. Истәһсал туллантылары исә гејдә алынмамышдыр. Демәли, гәдим Азых сакинләри мағарада јашамамышдан әввәл, Гуручај дәрәсинин кәнарларында јашајыб фәалијјәт көстәрмишләр. Әмәк аләтләрини дә мөһз бурада һазырламышлар.

Азых гәдим инсан дүшәркәсинин једди—онунчу тәбәгәләриндән

Гуручај мәдәнијәтинин әмәк әләтләри Шәрги Африканын Олдувај мәдәнијәти комплекси илә јахынлыг тәшкил едир. Лакин әмәк әләтләринин типолокијасында фәргли чәһәтләр вардыр ки, бу да Азыхын ашағы тәбәгә материаллары әсасында јени мәдәнијәтин ашкар олунмасына сәбәб олмушдур. Апарылан комплекс елми тәдгигатлар нәтичәсиндә Гуручај мәдәнијәтинин 1,2 милјон ил бундан әввәл башлајыб вә 700 мин ил әввәл сона чатмасы мүәјјән олунмушдур.

Һазырда ССРИ әразисиндә Гуручај мәдәнијәти ән гәдим археоложи мәдәнијәт һесаб олунур. Мәһз бу мәдәнијәтин мадди мәдәнијәт галыглары әсасында өлкәмизин әразисиндә ибтидаи инсанларын 1,2 милјон ил бундан әввәл јашамаға башламасы вә әмәк әләтләри һазырламасы елми әсасларла сүбута јетирилмишдир.

Апарылан археоложи тәдгигатлар нәтичәсиндә Гуручај мәдәнијәти дөврүндә гәдим инсанларын әсасән овчулуг вә јығычылыг-ла мәшгул олмалары мүәјјән едилмишдир. Һәмчинин Азәрбајҗан әразисиндә бәшәр тарихи Гуручај мәдәнијәти дөврүндән башланыр.

АЗЫХ ДҮШӘРКӘСИНДӘ

Азых мағарасында Гуручај мәдәнијәти дөврү өзүнүн узун мүддәт инкишафындан сонра гәдим ашел мәдәнијәти илә әвәз олунмушдур. Азых гәдим инсан мәскәниндә гәдим ашел дөврүнә аид мадди мәдәнијәт галыглары једдинчи тәбәгәнин үстүндә олан алтынча тәбәгәдән ашкар олунмушдур. Азых мағарасында гәдим ашел дөврү алтынчы тәбәгәнин материаллары илә мејдана чыхмагла јанашы, јерли чај дашы әләтләри Гуручај мәдәнијәти әсасы үзәриндә инкишафа башламышдыр.

Бәшәријәт тарихиндә гәдим вә орта ашел мәдәнијәтләри илк дөфә Франсанын Сент-Ашел дүшәркәсиндә мүәјјән олунмушдур. Она көрә илк дөфә тапылдығы јерин ады илә ашел мәдәнијәти адландырылмышдыр. Апарылан тәдгигатлар нәтичәсиндә ашел мәдәнијәтинин бәшәр тарихиндә даһа кениш әразиләрә јајылмасы мүәјјән едилмишдир. Һазырда гәдим ашел мәдәнијәтинә аид мадди мәдәнијәт галыглары Африкада, Авропада, Чәнуби Асија вә Загафгазија әразиләриндә гејдә алынмышдыр.

Гәдим ашел мәдәнијәти әсасән бәсит формада һазырланмыш әл чапачаглары, кобуд чапма әләтләри, галын гәлпәләр үзәриндә һазырланмыш әмәк әләтләри вә диск шәкилли нуклеусларла (нүвәләр) характеризә олунур.

Азыхын алтынчы тәбәгәсиндә апарылан археоложи газынтылар заманы илк дөфә олараг әл чапачаглары тапылмышдыр (шәкил 12). Әл чапачагларынын мејдана чыхмасы ибтидаи инсанларын һәјатында мүһүм рол ојнамышдыр. Бунунла әлагәдар олараг овчулуг тәсәррүфатыны даһа да инкишаф етдирмәјә башламышлар.

Мараглыдыр ки, дүшәркәнин алтынчы тәбәгәсиндә апарылан археоложи тәдгигатлар заманы чәми 2 минә гәдәр даш мәмулаты тапылмышдыр. Ашкар олунмуш даш мәмулаты ичәрисиндә 526 әдәд әмәк әләтләри гејдә алынмышдыр. Даш мәмулатынын јердә галан һиссәси исә истәһсал туллантыларындан, нуклеуслардан вә тәбии чај дашларындан ибарәтдир. Гәдим ашел дөврүнә аид тәбәгәдән тапылмыш әмәк әләтләри ичәрисиндә әсас јери кобуд чапма

аләтләри, әл чапачаглары вә гашов типли аләтләр тутур. Тәбәгәдән әмәк аләтләри илә бирликдә истәһсал туллантыларынын ашкар олунмасы гәдим ашел дөврүндә дүшәркәдә гәдим инсанларын әмәк аләтләри һазырладыгларыны көстәрир. Мәһз алтынчы тәбәгәдән ашкар олунмуш әмәк аләтләринин техники вә тиположи хүсуси-јәтләринә әсасән оныларын гәдим ашел дөврүндә һазырландыгларыны сөйләмәк олур.

Апарылан елми тәдгигатлар заманы мүәјјән олунмушдур ки, бәшәријјәт тарихиндә гәдим ашел мәдәнијјәти 650—450 мин илләр арасында мөвчуд олмуш вә 200 мин илдән бир гәдәр артыг давам етмишдир. Бу дөврдән әмәк аләтләринин тәкмилләшмәси вә јени-јени әмәк аләтләринин мејдана чыхмасы башланыр. Азых мағара-сынын алтынчы тәбәгәсиндән ашкар олунмуш әмәк аләтләринин зәнкинлији дедикләримизи бир даһа тәсдиг едир (шәкил 13).

Тапылмыш сүмүкләр әсасында тәјјин едилмиш һејванат әл-минин нөвләри көстәрир ки, гәдим ашел дөврүндә Азәрбајҗан әразисиндә сојуглашмаја доғру дәјишикликләр баш вермишдир. Дүшәркәнин гәдим ашел мәдәнијјәтинә аид олан фауна галыглары Бақы чөкүнтүләринин јаранма дөврүнә ујғун қәлир. Она көрә дә абидәнин алтынчы тәбәгәси тәдгигатчыларын әксәријјәти тәрәфин-дән миндел бузлағы дөврүнә аид едилир. Гејд олунан фауна галыглары илә јанашы, гәдим ашел тәбәгәсиндән тираспол комплек-си нүмајәндәләриндән Шотензак бизону, Мерка кәркәданы вә с. фауна галыгларынын ашкар олунмасы тәбәгәнин Бақы дөврүнә (минделдән әввәлки дөврә) аид олдуғуну көстәрир.

Дүнјанын мүхтәлиф өлкәләри әразисиндә апарылан тәдгигат-лар нәтичәсиндә мүәјјән олунмушдур ки, гәдим ашел дөврү адам-ларынын физики тип-әсасән питикантроп, синантроп вә һејделберг адамындан ибарәт олмушдур.

Питикантроп илк дәфә оларағ 1891-чи илдә һолландијалы һә-ким Дјуба тәрәфиндән Јава адасында тапылмышдыр. Сонралар Јава адасында апарылан археоложи газынтылар нәтичәсиндә пи-тикантропун сүмүк галыглары ашкара чыхарылмышдыр. Елми арашдырмалар нәтичәсиндә антропологлар мүәјјән етмишләр ки, питикантропун боју 160—170 см, бејин тутуму исә 850—950 см³ олмушдур.

Ибтидаи инсан тапынтылары ичәрисиндә синантроп хүсуси ма-рағ доғурур. Синантропун галыглары 1927-чи илдә канадалы алим Девидсон Блејк тәрәфиндән Чинин Чжоукоудјан кәндиндән тапыл-мышдыр. Бу кәнд Пекин шәһәриндән 54 км чәнуб-тәрбдә јерләшир. Археоложи газынтылар заманы тапылан гәдим инсан чәнәси, һә-мин јерин ады илә синантроп—Чин адамы адландырылмышдыр.

1929—1930-чу илләрдә чинли алим Пеј Вен-Чжун Чжоукоудјан

мағара дүшәркәсиндән бир ушағын вә 30—35 јашлы гадынын кәл-лә сүмүјүнү тапымышдыр.

Синантроп физики инкишафына көрә питикантропа охшаса да, бир аз ондан чох инкишаф етмишдир. Мә’лум олмушдур ки, си-нантропун боју 144—156 см, бејин тутуму исә 1050—1200 см³ ә гә-дәр олмушдур. Синантроплар мағараларда јашамыш вә овчулугла мәшғул олмушлар.

1907-чи илдә Гәрби Алманијанын һејделберг шәһәри јахынлы-ғында Мауер кәнди әразисиндә гәдим инсанын алт чәнәси ашкар олунмушдур. Чәнәјә тапылдығы јерин ады верилмиш вә һејделберг адамы адландырылмышдыр.

Узун илләр әрзиндә Азых мағарасынын алтынчы тәбәгәсиндә апарылан елми тәдгигатлар заманы ашкар олунмуш фауна галыг-ларынын хүсуси елми әһәмијјәти варды. Фауна галыглары ичәри-синдә ајры-ајры чәнәләр, кәллә сүмүкләри чохлуг тәшкил едир. Сүмүк мә’мулатынын тәјјинаты әсасында гәдим ашел адамлары-нын овчулуг фәалијјәтиндә әсас јери мағара ајылары вә нәһәнк мараллар тутмушдур. Бу, ејни заманда гәдим ашел дөврүндә Гуру-чај дәрәсинин мешәликләриндә мағара ајылары вә нәһәнк марал-ларын мөвчуд олдуғуну көстәрир.

Гәдим ашел тәбәгәсиндән ашкар олунмуш мадди мәдәнијјәт галыгларынын зәнкинлији Азых дүшәркәсиндә гәдим инсанларын узун мүддәт вә даими јашадыгларыны сөйләмәјә имкан верир.

Азых гәдим инсан дүшәркәсинин бешинчи тәбәгәсиндә апары-лан археоложи тәдгигатлар заманы орта ашел мәдәнијјәтинә аид мадди мәдәнијјәт нүмунәләри тапылмышдыр. Бу, Азыхда гәдим ашел дөврүнүн сонралар орта ашел мәдәнијјәти илә әвәз олунду-ғуну көстәрир. Археоложи газынтылар васитәсилә бешинчи тәбә-гәдән тапылмыш даш аләтләрин әсасыны кобуд чапма аләтләри вә әл чапачаглары тәшкил едир. Даш мә’мулаты арасында мүхтәлиф клетон типли әмәк аләтләри вә кобуд һазырланмыш итиучлу аләт-ләр дә гејдә алынмышдыр. Бешинчи тәбәгәнин даш мә’мулаты техники-тиположи хүсусијјәтләринә көрә өзүндән ашағыда јерлә-шән алтынчы тәбәгәнин материаллары илә јахынлыг тәшкил едир. Лакин бешинчи тәбәгәнин әмәк аләтләри гәдим ашел дөврү даш мә’мулатынын бәзи охшар хүсусијјәтләрини өзүндә бирләшдирир (шәкил 14).

Узун илләр әрзиндә Азых мағарасынын бешинчи тәбәгәсиндә апарылан археоложи тәдгигатлар нәтичәсиндә минләрлә һејван сүмүкләри ашкар олунмушдур. Бу тапынтылар сүбут едир ки, орта ашел дөврүндә Азых дүшәркәсиндә јашајан сакинләрин мәшғулиј-јәтиндә әсас јери овчулуг тутмушдур. Сүмүк мә’мулатынын тәјји-наты илә профессор Дәмир һачыјев мәшғул олмушдур. Тәдгигат-лар заманы мүәјјән олунмушдур ки, гәдим инсанларын орта ашел

дөврүндө овчулуг тэсэррүфатында марал вә мағара аҗыларынын овланмасы әсас җер тутмушдур.

Азых мағарасынын гәдим вә орта ашел мәдәнијјәтләринә аид тапылмыш археоложи материаллары археологларла јанашы палеогеографларын, антропологларын, палеонтологларын, палеогеоморфологларын вә һабелә кеологларын диггәтини өзүнә чәлб етмишдир. Онлар да археологларла бирликдә Азых мағарасындакы дөрдүнчү дөврүн тәдгиги илә мәшғул олмаға башламыш вә инсанын формалашдығы дөврә аид зәнкин елми материаллар әлдә етмишләр. Елми әдәбијјатларда дөрдүнчү дөврә антропоген дә дејилир, јә’ни инсанын формалашдығы дөвр. Мәһз бу дөврдән башлајараг инсанын илк әмәк әләтләри һазырламасы дөврү башланмыш, өзүнүн инкишафында 3 милјон ил кемишдир...

Марағлыдыр ки, бешинчи тәбәгәдән анчаг овчулуг үчүн јарарлы олан әмәк әләтләри тапылмышдыр (шәкил 14—15). Бурада ашкар олунмуш әмәк әләтләринин сајы 300-ә јахындыр. Истеһсал туллантылары исә тамамилә јохдур. Демәли, әмәк әләтләри кәнарда һазырланмышдыр вә орта ашел дөврүндә дә гәдим инсанлар Азых дүшәркәсиндә јашамыш, әсас фәалијјәтләри овчулугдан ибарәт олмушдур. Овчулуг гәдим инсанлары нәинки јемәклә тә’мин едирди, ејни заманда орта ашел адамларын кејим вә јашајыш јерләри тикинтиләрини һазырламаға да имкан верирди. Азых дүшәркәсиндән ашкар олунмуш фауна галығлары кәстәрир ки, орта ашел дөврүндә овчулуг өзүнүн ән јүксәк зирвәсинә чатмышдыр. Әкәр гәдим ашел дөврүндә 11 нөв ири һејван овланмышдырса, орта ашелдә 45 нөв һејван вә гуш овланмышдыр (шәкил 16—17).

Илләр өтдүкчә Азых дүшәркәсиндән ашкар олунмуш археоложи материалларын шөһрәти артыр вә бурадан тапылан материаллар даһа да зәнкинләширди. Азых мағарасында ән марағлы вә мүһүм елми әһәмијјәтли тапынты 1968-чи илин јајында әлдә олунмушдур. Елми ахтарышларын ән гызғын вахты иди. Археоложи газынты ишләри бешинчи тәбәгәнин ичәрисиндә кедирди. Бу вахт әл чапачағлары илә бирликдә бир чәнәнин сынмыш һиссәси ашкар едилди. Чох диггәтлә чәнә нәзәрдән кечирилди. Бу инсан чәнәсинә охшајырды. Лакин даһа дәгиг тә’јин олунмасы вачиб иди. Она көрә дә профессор Д. һачыјев Азых дүшәркәсинә дә’вәт олунду. Тапынты профессору севиндирди. О деди ки, бу ССРИ әразисиндә ән гәдим инсана аид олан чәнәдир. Дәмир мүәллим чәнә үзәриндә елми тәдгигат ишини узун мүддәт давам етдирди. Ашкар олунмуш чәнә, Азых дүшәркәсини даһа да шөһрәтләндирди (шәкил 18).

Чәнәнин ири олмасы ачыг нәзәрә чарпыр вә онун көвдәси нисбәтән галындыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән Азых адамынын чәнәси австралопитекләрдән фәргләнир вә мүәјјән чәһәтләринә көрә архан-

тропларын арасында өзүнә хүсуси җер тутур. Тапынтыја шәрти олараг азыхантроп (јә’ни Азых адамы) ады верилмишдир.

Азых гәдим инсан дүшәркәсиндән ашкар олунмуш чәнә гурулушундакы специфик чәһәтләрә әсасән, бир тәрәфдән питикантроплара, хүсусилә мауер адамы чәнәсинә јахынлығы илә диқәр тәрәфдән дә, бир чох чәһәтләринә көрә Франсанын Араго мағарасынын ашел тәбәгәләриндән тапылмыш пренеандерталлара даһа јахындыр (шәкил 19).

Апарылан елми тәдгигат заманы профессор Д. һачыјев мүәјјән етди ки, Азыхдан ашкар олунмуш чәнә ССРИ әразисиндә ән гәдим инсан чәнәси олуб, 18—22 јашлы гадына мәхсусдур вә бу гадын 350 мин ил бундан әввәл Азәрбајҗан әразисиндә јашамышдыр....

Ибтидаи инсанларын һәјатында илк дини тәсәввүрләрин мејдана чыхмасы вә формалашмасы һаггында елми әдәбијјатларда мүхтәлиф фикирләр мөвчуддур. Бәзи алимләр илк дини тәсәввүрләрин мејдана чыхмасыны мустјә мәдәнијјәти илә әлагәләндирди, диқәр алимләр исә орта ашел мәдәнијјәти заманы илк дини тәсәввүрләрин мејдана чыхмасыны билдирдиләр. Лакин сон илләрдә илк дини көрүшләрин мејдана чыхмасы проблеминә аид јени-јени елми мә’луматлар әлдә едилмишдир. Хүсусилә Шәрғи Африканын Олдувај, Франсанын Араго, Лазарет, Совет Иттифагы әразисиндә јерләшән Кударо вә Азых гәдим инсан дүшәркәләриндән ашкар олунмуш елми материалларын мүһүм әһәмијјәти вардыр.

Азых палеолит дүшәркәсиндә ашкар олунмуш мадди мәдәнијјәт галығларынын елми тәһлили ибтидаи адамларын илк дини тәсәввүрләри һаггында јени-јени фикирләр сөјләмәјә имкан вериди. 1972-чи илин археоложи тәдгигатлары заманы Азых дүшәркәсинин сағ диварында гаранлыг бир јердә 3 әдәд мағара ајысынын кәлләси вә 2 әдәд алт чәнәси ашкар едилди. Бу јер мағаранын ичәрисиндә, олдугча мө’чүзәли бир кушәдә јерләширди. Мағаранын сағ диварында ики гаја сон дәрәчә габарыг формада ирәлијә узанаараг орта һиссәјә ишыг дүшмәјә мане олур вә нәтичәдә мағара зүлмәтә гәрг олурду. Бу һиссәдә гаја рәфи тәбии сурәтдә әмәлә кәлмишди. Мәһз бу рәфдә јухарыда гејд олунан мағара ајыларынын кәлләләри вә чәнәләри гојулмушду. Мүәјјән олунду ки, бураја мағара ајыларынын кәллә вә чәнәләри ибтидаи инсанлар тәрәфиндән гојулмушдур. Бу просес гәдим инсанларын илк дини көрүшләри барәдә мә’лумат верирди. Һәм дә гәдим Азых сакинләринин мағара ајыларынын кәлләләринә бир нөв ситајиш етдикләрини кәстәрирди. Белә көрүнүрдү ки, дүшәркәнин мәһз бу һиссәси мүгәддәс јер сајылмышдыр. Гејд олунан просес ибтидаи инсанларда илк дини тәсәввүрләрин мејдана чыхмасыны кәстәрирди. Она көрә дә гәдим ибтидаи адамларда илк дини көрүшләрин мејдана чыхмасыны орта ашел дөврүндән, јә’ни 200—350 мин ил бундан әввәлдән

башланмасыны сөйлөмөк даһа доғру оларды. Бөлкө дө гөдим Азых сакинлөри бу кизли јери өзлөринө мүгөддөс јер һесаһ етмиш, ајы кәлләлөринө вә чөнәлөринө дө мүгөддөс бир шеј кими бахмышлар. Беләликлә, гөдим инсанларда динин илк рүшејмлөри әмәлә кәлмөјө башламышдыр.

Сон иллөрдө апарылан археоложи кәшфијјат вә тәдгигат ишлөри нәтичәсиндә, дүнјанын башга гөдим инсан дүшәркәлөриндән дө илк дини е'тигадларын мејдана чыхмасына аид елми мә'луматлар әлдә едилмишди.

Бу мә'луматлара әсасән һазырда илк дини көрүшлөрин мејдана чыхмаға башламасыны орта ашел дөврүндән һесаблајырлар.

Азых мағарасынын хәлвәт јериндән тапылмыш ајы кәлләлөри даһа чоһ марағ доғурурду (шәкил 17). Бу ајы кәлләсинин үстүндө 8 әјри хәтт чәкилмишди. Хәтлөрин ајры-ајрылығда узунлуғу 15, 18, 20, 24, 30, 36, 45 вә 47 мм-дир. Бу өлчүлөрдән мүәјјән етмәк олур ки, хәтлөрин узунлуғунда вә онларын арасында гојулмуш мәсафәләр бәрәбәр дејилди. Көстөрилән хәтлөрин һамысы дишли даш аләтлә чәкилмишди. Күман едилир ки, кәллә үзәриндә чәкилмиш хәтләр азыхантропларын идеоложи тәсәввүрлөри илә бағлы олмушдур. Азых мағарасында тапылмыш ајы кәлләси үзәриндә хәтләр һәләлик дүнјада јеканә тапынты олса да буна бәнзәр тапынты Шәрги Алманијанын Туринги әразисиндә олан Билсингслебендәдә ашкар олунмушдур.

Азых дүшәркәсинин мәдәни тәбәғәлөриндә очағ јерлөринин ашкар едилмәси хусуси марағ доғурур.

Артыг гөдим инсан өзүнә даими јашајыш јери тапымыш, әмәк аләтлөри һазырламыш вә овчулуг тәсәррүфатына јијәләнмишди. Ѓышда дүшәркәләр сојуг олурду. Нә етмәли? Сојугдан горунмағ үчүн бир васитә лазым иди. Онлар бунун сиррини өјрәнмөјә чалышырдылар.

Азых мағарасынын гөдим сакинлөринин нечә од әлдә етмәсини кәлин бир анығ нағылларда олан кими образлы шәкилдә белә тәсәввүр едәк. Илдырымчама һадисәси гөдим азыхантропларын диггәтини өзүнә чөлб етмишди. Онлар бунун сиррини өјрәнмөјә чалышырдылар.

...Илдырым чахандан сонра мешәдә јанғын баш верир вә һәр тәрәф ишығланыр. Бир груп адам јығышыб јанғын јеринә кетмөји гәрара алыр. Јанғын јеринә чатаркән гөдим инсанлар көрүрләр ки, ағачлар јаныр, һәр тәрәф алова бүрүнмүшдүр. Јахына кетмәк мүмкүн дејил. Һава сојуг олдуғу үчүн одун истилијиндән бир гәдәр бурада галыб гызынырлар. Истилик онлара хош кәлир. Бу һадисә азыхантроплара бир гәдәр мө'чүзәли көрүнүр. Көрәсән нечә олур ки, јанғын баш верир? Истиликдән дүшәркөјә апарыб,

орада гызынмағ бәрәдә дүшүнүрләр. Ири бир ағач гырыб јандырағ әллөриндә тутуб Азых мағарасына апарырлар.

Буну гөдим инсанлар бирликдә фикирләшмиш, бирликдә фәәлијјәт көстәрмишдиләр. Бу тарихи һадисә 550—650 мин ил бундан әввәл баш вермишди. Гөдим инсанлар илк дөфә оларағ тәбии одла таныш олмушдулар. Тәбии одла танышлығ гөдим инсанларын һәјатында мүһүм рол ојнамышдыр. Лакин гөдим азыхантроплар һәлә сүн'и јолла од ала билмирдиләр.

Артыг тәбии одла танышлығ гөдим инсанын инкишафына тәкан верди. Тәбии оду дүшәркөјә тәсадүфдән-тәсадүфә кәтирирдиләр. Чүнки мүәјјән вахт кечдикдән сонра од сөнүрдү. Јенидән ону бәрпа етмөји, алышдырмағы гөдим инсан һәлә өјрәнә билмәмишди.

Марағлыдыр ки, гөдим инсан әмәк аләтлөри һазырлајаркән сүн'и од алмагла чоһ тәсадүфи оларағ таныш олмушдур.

Ова кетмәк үчүн гөдим инсанлар Гуручајдан топладығлары базалт, андезит вә чахмагдашларындан әмәк аләтлөри һазырлајырдылар. Бири кобуд чапма аләти, диқәри исә әл чапачағы дүзәлдирди. Нөвбәти ов үчүн лазым ола биләчәк аләтләр һазырлајаркән, гөдим инсан гәрибә бир һадисәнин шаһиди олду. О, ики чахмагдашыны бир-биринә вуруб, гәлпә гопармағ истәјәркән гығылчым ону мат гојур. Бу нә ола биләр? Белә бир һадисә илк дөфә иди ки, онларын диггәтини чөлб едирди. Һамы бу һадисәни тәәччүблә гаршылады вә онун нечә баш вермәси сәбәби илә марағланды. Дашлары бир-биринә вурдулар. Бу дөфә дө дашлардан гығылчым гопмаға башлады. Бүтүн дүшәркә сакинлөрини бу мө'чүзәли һадисә дүшүндүрүрдү. Мүәјјән бир вахтдан сонра одлу гығылчымы гуру чөр-чөплә јандырдылар. Бу од мешәдән кәтирилән ода бәнзәјирди. Бөлкә дө бу тәкамүл просесиндә гөдим инсан белә дүшүнә биләрди: «Әкәр беләдирсә, онда биз өзүмүз нә вахт истәсәк оду әлдә едә биләрик вә даһа сојугдан әзијјәт чәкмәрик». Вә беләликлә гөдим инсанлар чахмағ дашларыны бир-биринә вурдулар вә көрдүләр ки, гуру чөпләр јанмаға башлады. Сонра илк дөфә јанан чөпләр үзәринә гуру ағач вә диқәр коллар јығдылар вә ири бир тонгал галанды. Буну көрән диқәр инсан групплары чај кәнарындан Азых дүшәркәсинә топлашмаға башладылар. Ики чахмагдашыны бир-биринә зәрбә илә вурмагла гәлпә гопаран илк одлу гығылчымын шаһиди олдулар. Бир нечә дөфә буну тәқрар етдиләр. Ејнилә һәмин һадисә тәқрар олунду.

Одла танышлығ гөдим инсанын һәјатына јени уғурлу сәһифәләр јазды. Гөдим инсан бөјүк бир јенилијин сәһиби олмушду. О әсрләр боју од һәсрәтиндә олмуш, ону әлдә етмәк үчүн узун әзијјәтләр чәкмиш, башы чәтин мүсибәтләр көрмүшдү. Одун кәшфи илә әлағәдар оларағ гөдим инсанларын һәјатында јени бир инкишаф мәрһәләси башланмыш олду. Онлар ајазлы-шахталы ғыш ај-

ларында сојугдан горунмаг үчүн оддан истифаде етмэк гөарына кәдиләр. Артыг сојугдан горунмаг проблемини дө гөдим инсанлар одла таныш олдугдан сонра арадан галдырмыш олдулар.

Азыхда апарылан тәдгигатлар заманы гөдим ашел тәбөгәсиндән бир очаг лај гејдә алындыгы барәдә әввәлдә сөһбәт ачмышдыг. Орта ашел дөврүндә азых сакинләринин овчулуғу кенишләндирмәләри илә әлагәдар олараг очагдан кениш истифаде едилмәјә башланыр. Ашкар олунмуш очаг галыглары буну әјани сурәтдә сүбүт едир.

Гөдим Азых сакинләри торпагда газма үсулу илә сүн'и очаглар гурурдулар. Мараглыдыр ки, орта ашел тәбөгәсиндән үч очаг јери гејдә алынмышдыр. Очаглардан бири 4 м² саһәни тутур. Очағын һәр тәрәфинә јандырылмыш ағач күлүндән галын сәдд чәкилмишди. Ән мараглы чәһәт очағын јанында әһәнк дашларындан гурулмуш дивар галығынын гејдә алынмасыдыр. Дивар галығынын һүндүрлүјү 30 см-дән бир гәдәр артыг иди. Бу диварын јанында даһа бир кичик очаг јери ашкар олунмушдур. Очағын һәр ики тәрәфи јасты әһәнк дашлары илә әһәтә едилмишди.

Орта ашел дөврүнә аид олан тәбөгәдән очаг јерләринин ашкар олунмасы очағын гөдим инсанларын һәјатында мүһүм рол ојнадығыны көстәрир.

Мараглыдыр ки, ССРИ әразисиндә апарылан археоложи тәдгигатлардан бири профессор В. Лјубинин ашел мәдәнијјәтинә аид Чәнуби Осетија әразисиндәки Кударо мағараларында 1955—1985-чи илләрдә апардыгы археоложи газынты ишләриди. Нәтичәдә ашел дөврү адамларынын мадди мәдәнијјәт галыглары ашкар олунмушдур. Кударо мағара дүшәркәләриндән тапылмыш әл чапачаглары хүсуси мараг доғурмушдур. Гөдим Кударо сакинләринин овчулуғ тәсәррүфатында әсас јери мағара ајылары тутмушдур. Буну мағарадан тапылмыш һөјван сүмүкләри сүбүт едир.

Авропа өлкәләри әразисиндә апарылан тәдгигатлар заманы гөдим вә орта ашел мәдәнијјәтинә аид зәнкин археоложи абидәләр гејдә алынмышдыр. Мараглыдыр ки, Авропа өлкәләри әразисиндә палеолит дөврү үзрә апарылан археоложи тәдгигат ишләринин тарихи 100 илдән бир гәдәр артыгдыр. Палеолитшүнаслығын тәдгиги тарихиндә бу өлкәләрин әразисиндә ашкар олунмуш археоложи абидәләрин өзүнәмәхсус јери вардыр. Неч дә тәсадүфи дејилди ки, Франса әразисиндә тапылмыш палеолит дөврүнүн гөдим инсан мәскәнләри бу дөврүн тәдгигинин тәмәл дашыны гојмушдур. Мәһз она көрә дә палеолит дөврүнүн әсас мәдәнијјәт очаглары Франса әразисиндә илк дәфә тапылдығына көрә франсызча адландырылмышдыр. Артыг дүнја шөһрәти газанмыш Шел, Ашел, Мустје, Оринјак вә башга археоложи мәдәнијјәт абидәләри Франсадакы гөдим инсан дүшәркәләриндә тапылмышдыр. Бу әразидә ашкар

олунмуш гөдим инсан дүшәркәләри ичәрисиндә Валлоне, Терра-Амата, Араго вә Лазарет хүсуси мараг доғурур вә ашкар олунмуш мадди мәдәнијјәт галыглары илә диггәти чөлб едир.

Валлоне гөдим инсан мәскәниндән Авропа үчүн ән гөдим даш дөврүнүн мәдәнијјәт нүмунәләри ашкар олунмушдур. Бу дүшәркәдән тапылмыш мадди мәдәнијјәт галыгларынын јашы милјон илә бәрәбәрдир. Нәләлик Авропада бу тарихә малик икинчи бир абидә гејдә алынмамышдыр. Дүшәркәдән даш мәмулаты илә јанашы овланмыш һөјван сүмүкләри дә тапылмышдыр.

Франса әразисиндә ашкар олунмуш мараглы абидәләрдән бири дә Терра-Амата дүшәркәсидир. Дүшәркә Франсанын чәнуб-шәргиндә олуб, Нитса шөһәри әразисиндәди. Бурада археоложи тәдгигат ишләрини профессор А. Лүмлеј апармышдыр. Тәдгигатлар заманы бурадан гөдим ашел дөврүнә аид чопперләр, чоппингләр, әл чапачаглары вә башга даш аләтләр тапылмышдыр. Ејни заманда овланмыш һөјванларын сүмүк галыглары да ашкар едилмишди. Сүмүк мәмулаты ичәрисиндә Мерка кәркәданы, нәһәнк марал, вәһши өкүз вә башга һөјван сүмүкләри чохлағ тәшкил едир.

Терра-Амата дүшәркәсиндән гөдим тикили јери ашкар олунмушдур. Профессор А. Лүмлејин фикринә көрә гөдим тикили јериндә ибтидаи адамлар мүвәггәти јашамышлар. Вә бу саһәләрдә әсасән аләт һазырламагла мәшғул олмушлар. Буну тикили јериндән ашкар олунмуш чохлағ истәһсал туллантылары бир даһа сүбүт едир. Тикили јерләринин ени 4—6 м, узунлуғу 8—15 метрә јахын олмушдур. Тикили јеринин саһәси дашларла өртүлү олармыш. Мүөјјән олунмушдур ки, тикили јеринин ортасында очаг јандырылмышдыр. Нәтта очағын күләкдән сөнмәмәси үчүн әтрафына дашдан сәдд дә чәкилмишди.

Терра-Амата дүшәркәсиндә ән мараглы тапынтылардан бири палеолит дөврү адамынын ајағ изинин мәдәни тәбөгәдә галмасыдыр. Оун өлчүләринә әсасән мүөјјән едилмишди ки, һәммин дөврүн адамынын боју 1,56 метр олмушдур.

Франсанын чәнубундакы Араго мағараларында апарылан археоложи тәдгигат ишләри заманы ашкар олунмуш мадди мәдәнијјәт галыглары да хүсуси мараг доғурур.

Араго мағараларындан гөдим даш дөврүнә аид әмәк аләтләри тапылмышдыр. Әмәк аләтләри арасында әсас јери чоппер, әл чапачаглары, гашов типли аләтләр вә итиучлулар тутур. Бу дүшәркәләрдән ашкар олунмуш чопперләр классик үсулда һазырланмыш вә типолокијасына әсасән гөдим ашел дөврүнә аид едилди. Дүшәркәдән ејни заманда овланмыш һөјванларын сүмүк гырыглары да ашкар олунмушдур. Бу ону көстәрир ки, гөдим Араго сакинләринин һәјатында овчулуғ әсас јер тутмушдур.

Араго мағараларында апарылан археоложи тәдгигат ишләринә

дүнја шөһрәти газандыран орадан ашкар олунан антроположи тапынтылар олмушдур. Араго мағараларындан гәдим инсан чәнәләри вә кәлләси тапылмышдыр. Бу тапынтылар Европанын илк саркинләринә аид олуб, гәдим ашел дөврүндә 600—450 мин ил бундан әввәл јашамыш гәдим Араго адамларынын сүмүк галыгларыдыр. Шәкил 19-да көстәрилән чәнә Араго дүшәркәсиндән ашкар олунмушдур. Мараглыдыр ки, бу чәнә Азых дүшәркәсинин ашел тәбәгәсиндән тапылмыш чәнә галығына охшајыр. Һәр ики тапынты јаш е'тибарилә бир-бирилә мүгајисә олуна биләр вә гәдим инсанларын антроположи хүсусијјәтләрини өјрәнмәк үчүн ән мүһүм тапынтылардандыр.

Авропа өлкәләри әразисиндә (АФР, АДР, Франса, Испанија, Мачарыстан) апарылан елми ахтарышлар заманы гәдим даш дөврүнә аид мадди мәдәнијјәт галыглары илә јанашы антроположи тапынтылар да ашкар олунмушдур.

Һазырда Авропа өлкәләри вә Азәрбајҗан әразисиндә апарылан палеолит проблеми үзрә елми тәдгигат ишләри бејнәлхалг характер алмышдыр. Чүнки бу өлкәләрин әразисиндә олан палеолит абидәләри дүнјада елә абидәләрдир ки, бу дүшәркәләрдә тәбәгәләр тарихи ардычыллыгга јатмыш вә археоложи тапынтыларын биридикәрини тамамлајыр. Бу да гәдим инсанларын һәјат тәрзини, әләт һазырлама техникасыны вә о дөврүн тәбии шәраитини өјрәнмәк үчүн зәнкин елми материал верир.

1981-чи ил декабрын 8-дә Франсада Парисин Инсан музеејндә тәшкил олунмуш «Европанын илк сакинләри» адлы сәрки ачылмышдыр. Сәркидә дүнјанын ән гәдим инсан мәскәнләриндән ашкар олунмуш мадди мәдәнијјәт нүмунәләри вә антроположи тапынтылар нүмајиш олунмушду. Сәркидә ССРИ-дән анчаг Азых палеолит дүшәркәсиндән ашкар олунмуш Гуручај мәдәнијјәтинин, гәдим, орта ашел вә мустјә мәдәнијјәтләринин мадди мәдәнијјәт галыглары үчүн ајрыча кушә ајрылмышды. Археоложи материаллар ичәрисиндә азыхантропун алт чәнәси, ән гәдим әмәк әләтләри вә башга археоложи тапынтылар хүсуси мараг доғурмушду.

Бүтүн јухарыда гејд олунан дүшәркәләрдә тапылмыш зәнкин археоложи материаллар бәшәријјәтин мадди вә мәнәви сәрвәти олуб даш әләтләри һазырланмасындан, илк ибтидаи тикилиләр јаранмасындан, одун кәшф едилмәсиндән вә гәдим инсанын узун тәкамүл јолу кечиб формалашмасындан хәбәр верир.

Азых мағарасынын дөрдүнчү тәбәгәсиндән археоложи материаллар тапылмамышдыр. Бу көстәрир ки, Азых сакинләри бу вахт мағарада јашамышлар. Лакин сонрадан, јә'ни мустјә мәдәнијјәти дөврүндә јенидән мағарада јашамаға башламыш вә бу да дүшәркәнин үчүнчү тәбәгә материалларында өз әксини тапмышдыр.

Апарылан тәдгигатлар көстәрир ки, сон ашел — илк мустјә дөврү инсанларынын һәјатында мүһүм дәјишикликләр баш вермишдир. Бу дөвр 120—90 минилликләри эһатә етмишдир. Мәһз бу дөврдән башлајараг гәдим инсанлар јени типли әмәк әләтләри һазырламаға башламышлар. Бу онларын инкишафы илә әлагәдар олараг мејдана чыхмышдыр. Артыг әввәлки дөврләрдә һазырланмыш әмәк әләтләри — кобуд чапма әләтләри, әл чапачаглары инсанларын јени тәләбатыны өдәмир вә даһа мүкәммәл, универсал әмәк әләтләринин һазырланмасы әсас мәсәлә кими гаршыда дурурду. Гәдим Азых сакинләри јени тәләбата ујғун әмәк әләтләри һазырламағ үчүн чај кәнарларындан мүхтәлиф нөв дашлары көтүрүб, тәчрүбәдә јохлајыр вә һәмин дашлардан әмәк әләтләри һазырлајырдылар. Бу исә јени бир дөврүн башланмасы демәк иди. Бу дөвр илк дәфә Франсанын Мустјә дүшәркәсиндә мүәјјән олундуғуна көрә, тапылдығы јерин ады илә мустјә мәдәнијјәти адландырылмышдыр. Мустјә мәдәнијјәти бүтүн Европада, Шимали Африка, Орта Асија, Јахын вә Орта Шәрг өлкәләри әразисиндә јайылмышдыр. Мустјә мәдәнијјәтинин 90 мин ил бундан әввәл башланмасы вә 35—33 мин ил әввәл сона чатмасы мүәјјән едилмишдир.

Мустјә мәдәнијјәти дөврүндә гәдим инсанларын бәдән гурулушунда, истеһсал техникасында, тәсәрруфатында вә һәјат тәрзиндә бејүк дәјишикликләр баш вермишдир.

Мустјә дөврүнүн сакинләри неандертал типли инсанлар олмушлар. Онлар јашамағ үчүн өзләринә мағараларда, ачыг јашајыш јерләриндә вә комаларда јер һазырлајырдылар. Неандертал типли инсанлар јашајыш тикилиләрини, әсасән нәһәнк һејван сүмүкләриндән вә ири гаја дашларындан дүзәлдирдиләр.

Мустјә мәдәнијјәти дөврүндә дә гәдим инсанларын әсас мәшғулијјәти овчулуг олмушдур. Лакин онлар тәбиәтин һазыр немәтләриндән дә истифадә етмишләр.

Археоложи газынтылар заманы мустјә мәдәнијјәти дөврүндә неандертал типли инсанларын гәбирләри ашкар олунмушдур. Демәк артыг мустјә дөврүндә неандертал типли инсанларын һәјатында дәфн мәрасими олмуш вә бә'зи дини көрүшләр артыг онларда формалашмаға башламышдыр.

1924-чү илдә Крымын Киик-Коба мағарасындан јашлы адамын әтраф сүмүкләри вә онун јанында ушаг скелетинин гырынтылары тапылмышдыр.

1953-чү илдә Крымын Староселје дүшәркәсиндән 1 јаш 8 ајлыг ушаг скелети ашкар едилмишдир.

Мустјә дөврүнүн даһа мараглы тапынтыларындан бири 1938-чи илдә Әзбәкистанын Тешик-Таш мағарасында гејдә алынмышдыр.

Бу 8—9 yaşлы неандертал оғлан ушағынын кәлләси вә дикәр сүмүк галыгларындан ибарәт олмушдур.

Апарылан археоложи тәдгигатлар нәтичәсиндә Күрчүстанын Сакажија, Чуручула, Кударо, Шимали Гафгазын Баракајевск вә башга мустјә дүшәркәләриндән дә неандертал типли инсанларын сүмүк, кәллә, чәнә вә дишләри ашкар олунмушдур.

Неандертал инсана аид скелет галыглары 1949-чу илдә Иранын Бисүтун мағарасындан тапылмышдыр.

1950—1960-чы илләрдә Ирагда олан Шанидар мустјә дүшәркәсиндә апарылан археоложи тәдгигатлар нәтичәсиндә мустјә дөврүнә аид тәбәгәдән алты нәфәр бөјүк јашлы адамын вә бир ушағын скелети тапылмышдыр.

Үмумијјәтлә, апарылан археоложи тәдгигатлар нәтичәсиндә дүнјанын 60-дан чох абидәсиндән гәдим инсан галыглары тапылыб өјрәнилмишдир.

Азәрбајҗан ССР әразисиндә мустјә мәдәнијјәтинә аид олан Азых мағарасынын үчүнчү тәбәгәсиндә апарылан археоложи газынтылар нәтичәсиндә 3 миндән чох даш мәмулаты вә 6 мин фауна галыглары (һејван сүмүкләри) ашкар едилмишдир. Дүшәркәнин үчүнчү тәбәгәсиндән ашкар олунмуш даш материалынын әксәријјәти чакмаг вә сланеч дашындан һазырланмышдыр. Лакин даш мәмулаты арасында дөвәкөзү дашындан һазырланмыш әмәк әләтләри дә гејдә алынмышдыр. Бу көстәрир ки Азых дүшәркәсиндә мустјә дөврү адамлары әмәк әләтләри һазырламагда үстүнлүјү чакмаг вә сланеч дашларына вермишләр. Бу һеч дә тәсадүфи олмамышдыр. Гәдим адамлар тәчрүбәдә көрмүшләр ки, чакмаг дашындан истәнилән формада әмәк әләти һазырламаг олур вә ондан мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн истифадә етмәк әлверишлидир (шәкил 20—23). Азых мустјә дүшәркәси даш мәмулатынын елми тәһлили көстәрир ки, мағара сакинләри әмәк әләтләринин бир һиссәсини мағаранын өзүндә, дикәр һиссәсини исә мағарадан кәнарда һазырламышлар. Ејни заманда мустјә мәдәнијјәти дөврүндә неандертал типли инсанлар Азых мағарасында даими јашамышлар. Марағлыдыр ки, Азых дүшәркәсинин гәдим, орта вә сон ашел дөврләринә аид олан тәбәгәләриндән бир әдәд дә олсун дөвәкөзү дашындан һазырланмыш әмәк әләти гејдә алынмамышдыр. Демәли, азых адамлары дөвәкөзү дашы илә илк дөфә 90 мин ил бундан әввәл таныш олмуш вә ондан өзләри үчүн әмәк әләтләри һазырламаға башламышлар.

Јери кәлмишкән гејд етмәк марағлы олар ки, Азәрбајҗанын Гарабағ вә Дағлыг Гарабағ зоналарында чакмаг дашы даһа чох јайлмышдыр. Дөвәкөзү дашы исә Кәлбәчәр рајону әразисиндә вә Көјчә көлү әтрафларында даһа чохдур. Мустјә дөврүндә дашдан әмәк әләтләри һазырламаг үчүн хаммал топламагла хусуси груп

мәшғул олурду. Дикәр инсан групу исә мағаралара кәтирилмиш чај дашларындан әмәк әләтләри һазырлајырды. Она көрә дә даими јашајыш олан дүшәркәләрдән газынтылар заманы тәбии чај дашлары илә бирликдә һазырланмыш әмәк әләтләри, истәһсал туллағ-тылары, гәлпәләр, лөһһәләр вә нуклуслар ашкар олунурду.

Марағлыдыр ки, Азыхла әлагәдар бәзи јанлыш мәлүматлар јазырлар. Азых мағарасынын икинчи ән бөјүк салонунда олан нәһәнк сталагнат дирәк әһәнкли сујун гарышығындан тәбии јол"а тәхминән 2 милјон ил бундан әввәл әмәлә кәлмишдир (шәкил 6). Бүтүн тәбии мағараларда белә дирәкләр вә ајры-ајры сталагнат дашларына раст кәлмәк олур. Археоложи вә кеоложи әдәбијјатларда мағараларын әмәләкәлмә хусусијјәтләри шәрһ олунур вә орада сталагнат дирәкләринин дә формалашмасынын тәбии јоллары әтрафлы изаһ олунур. Лакин бәзи алимләр, хусусилә археолокија вә кеолокија илә мәшғул олмајан башга мүтәхәссисләр Азых мағарасында тәбии јолла әмәлә кәлән сталагнат дирәјин јанлыш олараг гадын һејкәли олдуғуну көстәрирләр. Ш. Мкртычјан өзүнүн «Дағлыг Гарабағын тарихи вә ме'марлыг абидәләри» адлы әсәриндә гејд едир ки, куја Азых мағарасында ашел дөврүнә аид ермәни гадынынын һејкәли вар вә онун һәтта палтары да мүасир ермәни гадынларынын палтарына бәнзәјир (Јереван, 1986). Бу һеч бир елми әсасы олмајан чәфәнкијат олмагла бәрабәр тарихин әсассыз олараг сахталашдырылмасыдыр. Белә бир фикир сөјләмәклә Ш. Мкртычјан ермәни халғынын тарихини ашел дөврүндә ахтармаға чан атыр (350—550 мин ил бундан әввәл). Лакин Азых мағарасында гадына бәнзәр һејкәл јохдур вә бу дирәк тәбии јолла әмәлә кәлмиш сталагнат дирәкдир. Икинчиси дә ашел дөврүндә мүасир инсанын һеч бир јердә әчдады јашамамышдыр. Бу дөврдә анчаг питикантроп, синантроп типли ибтидан адамлар јашамыш, һеч бир милләт вә халг олмамышдыр...

Јазычы Сәро Ханзадјан тарихи сахталашдырмагда даһа ирәли кетмишдир. О, Ш. Мкртычјанын китабына рәј јазмышдыр (Ермәнистан ЛККИ «Авангард» журналы 5/1 1986), һәмин рәји С. Ханзадјан икинчи дөфә 1989-чу илин апрелиндә Ермәнистанда чыхан «Коммунист» гәзетиндә чап етдирмишдир. Рәјдә дејилир ки, куја Азәрбајҗан алимләринин Азых мағарасында апардылары тәдгигатлар көстәрмишдир ки, бу һәгигәтән ашел дөврүндә јашамыш ермәни гадынынын һејкәлидир вә кејими дә мүасир ермәни гадынларынын кејиминә јахындыр. Азәрбајҗан алимләринин мағарада апардылары тәдгигат ишләри нәтичәсиндә јазылмыш әсәрләрдә белә мәлүмат олмамышдыр. Әкәр онлар Азәрбајҗан алимләринин әсәрләри илә таныш олсајдылар белә јанлыш, әсассыз фикир сөјләмәздиләр. Чүнки Азәрбајҗан алимләринин әсәрләриндә Азыхын мадди мәдәнијјәт тапынтылары һаггында кениш мәлүмат

вар, о чүмлэдэн, магаранын икинчи салонунда тэбии јолла эмэлэ кэлэн сталагиат дирэклер һаггында да мөлүмат вардыр. Бу тэбии просесдә әһәнклә сујун гарышыгындан эмэлэ кэлэн дирэкдир. Бу чүр елми әсасы олмајан јанлыш мөлүматлары јазанлар дағлары, гајаларын, сталактит вә сталагнат диреклерин эмөләкәлмә хүсусијјәтини ја билмир, ја да биләрәкдән сүн'и јолла тарихи сахталашдырырлар. Бу исә халгда, әсл тарихи вә тэбии ганунаујғун просеслерин эмөләкәлмә хүсусијјәтләри һаггында јанлыш фикирләрин эмәлә кәлмәсинә сәбәб олур.

Апарылан археоложи тәдгигатлар заманы Азых дүшәркәсинин мустјә мәдәнијјәтинә аид олан тәбәгәсиндән чохла һејван сүмүкләри ашкар едилмишди. Бу сүмүкләр ичәрисиндә вәһши ат, ибтидаи өкүз, вәһши гулан, Гафгаз маралы, габан, мағара ајысы, кәркәдан вә с. һејванларын сүмүкләри вар иди. Сүмүкләрин бәзиләри дашлашмышдыр. Дикәр бир чәһәт дә мараг доғурур. Ашкар олунмуш сүмүкләрин әксәријјәти очагда јандырылмышдыр. Бу да Азых сакинләринин һәјатында мустјә мәдәнијјәти дөврүндә одун әсас јер тутдуғуну көстәрир.

Марағлыдыр ки, Азых мағарасынын үчүнчү тәбәгәсиндән 2 әдәд әл чапачағы тапылмышдыр. Бу мустјә дөврү үчүн ән надир тапынтылардан бириди (шәкил 23).

УЛУ БАБАЛАРЫМЫЗЫН МӘСКӘНИ

Һазырда республикамызын әразисиндә мустјә мәдәнијјәтинә аид ән мөһтәшәм вә зәнкин мадди мәдәнијјәт галығларына малик гәдим инсан дүшәркәси Тағлар мағарасыдыр. Тағлар дүшәркәси Дағлыг Гарабағын ән мәнзәрәли вә сәфалы кушәләринин бириндә олуб, һадрут рајонунун Тағлар кәнди јахынлығында јерләшир (шәкил 24). Мағара илк дәфә М. һүсәјнов тәрәфиндән 1960-чы илдә гејдә алынмышдыр. Бурада археоложи тәдгигат ишләри М. һүсәјнов вә Ә. Чәфәров тәрәфиндән апарылмышдыр. Мағаранын јахынлығында Тағлар кәнди јерләшир вә она кәрә дә мағараја кәнди ады верилмишдир. Мағара әһәнк дашлары ичәрисиндә тэбии јолла эмәлә кәлмишдир. Бир нечә метрликдән ахан Гуручај, Тағлар мағарасында јашајан гәдим инсанларын һәјатында мүһүм рол ојнамыш, мәһз бу әразини өzlәри үчүн даими мәскән сечмишләр.

Тағлар мустјә дүшәркәси өзүнүн мадди мәдәнијјәт галығларына, стратиграфијасына вә јашајышын узунмүддәтли олмасына кәрә ССРИ вә Јахын Шәрг абидәләри ичәрисиндә мүһүм јер тутур. Узун мүддәт Тағлар мағарасынын сирри инсанлардан кизли галмышдыр. Тағлар мағарасы һаггында мүхтәлиф рәвәјәт вә әфсанәләр вар иди. Бәзиләри магаранын учсуз-бучагсыз олдуғуну вә бир һиссәсинин Иран әразисинә кедиб чыхмасыны, дикәрләри исә буранын мүгәддәс бир јер олмасыны сөјләјирдиләр. Хүсусилә кәнд кәнчләри арасында белә бир шәјиә јайылмышды ки, куја бир чобанын ити мағараја кирмиш вә һәммин ит кедиб Шушадан чыхмышдыр. Јерли әһали бу әразиләрдә гојун отараркән еһтијатла һәрәкәт едәр вә сүрүнүн мағараја јахынлашмасына имкан вермәздиләр. Онлар белә һесаб едирдиләр ки, сүрү мағараја кирәрсә, ону кери гајтармаг чәтин ола биләр.

Әлбәттә, археолог алимләр һәр һансы әразидә елми көшфијјат ишләри апараркән габагчадан јерли әһали илә сөһбәт едир, адамларын фикирләрини динләјир вә һәммин фикирләри елми сүзкәчдән кечирирләр. Илк бахышдан белә мүәјјән етмәк олур ки, јерли әһа-

линин узаг кечмишимиз һаггында, онун мадди мәдәнијјәти, ибти-
даи инсанларын мәшғулијјәти вә јашајыш тәрзи һаггында јанлыш
вә ујдурма фикирләрдән башга һеч бир мә'луматы јохдур. Анчаг
елми ахтарышлар апарылмасы нәтичәсиндә бу јанлыш фикирләрә
сон гојулур.

Артыг археологлар Тағлар мағарасы һаггында мүәјјән мә'лу-
матлар әлдә етмиш вә бурада апарылачаг археоложи кәшфијјат
ишләринин планы һазырланмыш, Азәрбајҗан ССР ЕА Тарих инс-
титутунун елми шурасында бәјәнилмиши.

Археоложи експедијјанын үзвләри Тағлар мағарасында ар-
хеоложи кәшфијјат ишләри апармаг үчүн јола дүшдүләр. Бүтүн
јол боју һамы мағара һаггында дүшүнүр вә һансы мә'чүзәләрлә
растлашачаглары барәдә фикирләширдиләр.

Ана торпаг өз сирини һеч дә асанлыгла ачмыр. Онун сирләри-
ни өјрәнмәк истәјән һәр бир шәхс кениш билијә малик олмалы вә
Фәрһад кими күлүнк чалмалы, дағлары, гајалары јармагы бачар-
малыдыр. Өз алын тәри илә кечмишин јадикарларыны ахтармаг
үчүн әзәмәтли дијарымызы гарыш-гарыш кәзмәлидир.

1963-чү илин јаз фәсли иди. Һәр тәрәф јамјашыл иди. Тағлар
мағарасы вә онун әтрафы сых мешәликлә өртүлдүр. Гуручај дәр-
әсиндән ахан чајын шырылтысы әтрафа јајылырды. Доғрудан да,
елә бил мә'чүзә аләминдәјдик. Әввәлчә експедијја үзвләри Туғ
чөкәклијини, Гуручај дәрәсини мүшаһидә етдиләр. Сонра исә Тағ-
лар мағарасына кетдик. Илкин мүшаһидәләрдән мә'лум олду ки,
мағара ики бөјүк салондан ибарәтдир. Шәрг салону торпаг чөкүн-
түсүндән, гәрб салону исә тамамилә гаја дөшәмәсиндән ибарәт
иди. Илк бахышдан мүәјјән етмәк олурду ки, гәдим мустјә адам-
лары анчаг шәрг салонунда јашамышлар, чүнки бураја күнәш
шуалары јахшы дүшүрдү вә торпаг чөкүнтүсү илә долу иди. Лакин
дәгиг мә'луматы анчаг археоложи кәшфијјат газынтысы апардыг-
дан сонра сөјләмәк оларды.

Тағлар мағарасында илкин археоложи кәшфијјат газынты иш-
ләринә башламаг лазым иди. Әввәлчә мағаранын фотошәкли чә-
килди, план һазырланды вә археоложи кәшфијјат апарылачаг саһә
мүәјјән олунду. Һәмчинин бүтүн торпаг саһәси ајры-ајры квадрат-
лара бөлүндү.

Беләликлә Тағлар мағарасында илкин археоложи тәдгигат иш-
ләри башланды.

Газынты ишләри олдугча диггәтлә апарылырды. Мағаранын
биринчи тәбәгәсиндән енеолит, тунч дөврләринә вә орта әсрләрә
аид кил габ гырыглары ашкар олунду. Чөкүнтүнүн 15—20 см дәр-
ринлијиндә газынты ишләри давам едирди. Торпағын рәнки кет-
дикчә дәјиширди. Јени бир археоложи тәбәгәнин изләри көрүн-
мәкдә иди. Бир нечә даш аләт диггәти чәлб етди. Нәзәрәчарпан

һәр шәј диггәтлә нәзәрдән кечирилирди. Бирдән бир нечә даш аләт
диггәти чәлб етди. Дашлары нәзәрдән кечирдик. Онларын үзәрин-
дәки олан дишәкләр даһа марағлы иди вә мүәјјән етмәк олурду
ки, әмәк аләтләри гәдим инсанлар тәрәфиндән һазырланмышдыр.
Аләтләрин ишләнмә техникасы вә типолокијасына көрә мустјә мә-
дәнијјәти дөврүндә һазырланмасыны сөјләмәк оларды. Демәли,
Тағлар мағарасынын икинчи тәбәгәсиндә гәдим инсанлар мустјә
мәдәнијјәти дөврүндә јашамышлар. Тапылмыш әмәк аләтләри ле-
валлуа вә мустјә итиучлусундан ибарәт иди. Тағлар мағарасынын
илк гарангушу олан бу 2 әдәд итиучлу, даһа јени тапынтылар
олачагы барәдә үмидләри артырырды. Иш давам едирди. Аз сон-
ра онларла әмәк аләти вә һејван сүмүкләри ашкар олунду. Архео-
ложи кәшфијјат газынтысы чөкүнтүнүн дәрининә кетдикчә мадди
мәдәнијјәт галыгларынын сајы артмагда давам едирди.

Бир нечә күн бундан әввәл һеч кәс күман едә билмәзди ки,
Тағлар мағарасындан бу гәдәр зәнкин мадди мәдәнијјәт галыглары
ашкар едиләчәк, Тағларын археоложи материаллары дүңјаја сәс
салачагдыр...

Тағларда апарылан илк кәшфијјат газынтысынын нәтичәләри
олдугча севиндиричи олду. Илк дэфә олараг мүәјјән олунду ки,
Тағлар мағарасында гәдим инсанлар мустјә мәдәнијјәти дөврүндә
јашамышлар. Илкин археоложи кәшфијјат газынтысы заманы аш-
кар олунмуш мадди мәдәнијјәт галыглары кәләчәкдә бурада апа-
рылачаг археоложи газынты ишләри үчүн зәмин јаратмыш олду.

1963-чү илдән бу күнә кими Тағлар мустјә дүшәркәсиндә ар-
хеоложи газынты ишләри давам етдирилир. Археоложи тәдгигат
ишләри нәтичәсиндә дүшәркәдән 6 миндән артыг даш мә'мулаты
вә 10 миндән чох гәдим инсанларын овладыглары һејванларын сү-
мүкләри ашкар олунмушдур.

Даш мә'мулаты ичәрисиндә әмәк аләтләри, истәһсал тулланты-
лары вә нүвәләр әсас јер тутур. Даш мә'мулатынын елми тәһлили
кәстәрир ки, Тағлар мағарасынын гәдим сакинләри әмәк аләтләри-
ни әсасән дүшәркәдә һазырламышлар. Әмәк аләтләри ичәрисиндә
әсас јери леваллуа вә мустјә итиучлулары тутур. Бүтүн Загафга-
зија вә Јахын Шәрг абидәләри ичәрисиндә Тағлар мустјә дүшәр-
кәси јеканә абидәдир вә бурадан тапылан әмәк аләтләри олдугча
зәнкин тарихә маликдир (шәкил 25).

Дүшәркәнин чөкүнтүләриндә 6 мәдәни тәбәгә гејдә алынмыш-
дыр. Биринчи тәбәгәдән орта әсрләр, тунч вә енеолит дөврләринә
аид кил габ гырыглары тапылмышдыр. Икинчи вә бүтүн ашағы тә-
бәгәләрдә апарылан археоложи тәдгигатлар заманы мустјә мәдәниј-
јәтинә аид мадди мәдәнијјәт нүмунәләри ашкар олунмушдур. Ма-
рағлыдыр ки, Тағлар мағара дүшәркәсиндән ашкар олунмуш әмәк
аләтләринин әксәријјәти чахмаг дашындан һазырланмышдыр.

Иран эразисиндә палеолит дөврүнә аид илк тапынтылар кеолог Браунун ады илә бағлыдыр. О илк дәфә олараг Нейриз көлү этрафында мустје мәдәнијјәтинә аид даш аләтләр ашкар етмишдир. Бу тапынтыдан 16 ил сонра антрополог Кун, Иран эразисиндә олан мағараларда археоложи тәдгигат ишләри апармышдыр.

1949—1951-чи илләрдә Кунун рәһбәрлик етдији археоложи експедија Иранын Бисүтун, Нунук вә Тамтама мағараларында елми тәдгигат ишләри апармышдыр.

Бисүтун мағарасында апарылан археоложи тәдгигат ишләри хусусилә мүнһум елми әһәмијјәтә малик олмуш вә кениш елми ич-тимаијјәтин диггәтини чөлб етмишдир. Елми ахтарышлар заманы Бисүтун мағарасында мустје дүшәркәси олмасы мүүјјән едилмиш вә мустје мәдәнијјәтинә аид чохлу әмәк аләтләри ашкар олунмушдур. Бисүтун мағарасындан тапылмыш мадди мәдәнијјәт галыглары әсасында Јахын Шәргин палеолит мәдәнијјәти һаггында ән јени елми мәлүматлар топланмышдыр. Мағарада мустје адамларынын јашајыш мәскәни олмуш вә онлар бу дүшәркәдә узун мүддәт јашамышлар.

1950-чи илдә Филдин рәһбәрлик етдији археоложи експедија Иран эразисиндә ахтарыш ишләри апармыш, Лурестан вә Норемабад этрафларында палеолит мәдәнијјәтинә аид даш аләтләр ашкар етмишдир.

1963—1965-чи илләрдә Навелин рәһбәрлик етдији археоложи експедија Норемабад чөкәклијиндә елми ахтарыш ишләри апармыш вә 20-јә јахын палеолит абидәси ашкар етмишдир.

1970-чи илләрдә инкилис археологу Мак Берни, Иран эразисиндә кениш археоложи ахтарыш ишләри апармыш, Мазандаран вә Загрос эразисиндә апардыгы тәдгигат ишләри нәтичәсиндә мустје мәдәнијјәтинә аид дүшәркәләр тапымышдыр.

Иран эразисиндә ән мөһтәшәм абидәләрдән бири Бисүтун мағарасыдыр. Јухарыда дејилдији кими бурада археоложи газынты ишләрини антрополог Кун апармышдыр. Мағара олдуғча әлверишли бир јердә јерләшмишдир. Бурада гәдим инсанларын јашамасы вә овчулугла мәшғул олмалары үчүн һәр чүр тәбии шәраит олмушдур. Апарылан археоложи тәдгигатлар заманы дүшәркәнин чөкүнтүләриндә 7 тәбәгә гејдә алынмышдыр. Археоложи тәдгигатлар, мағарада мустје дөврүндә гәдим инсанларын јашамасыны вә әсасән овчулугла мәшғул олмаларыны көстәрирди.

Бисүтун мағарасындан ашкар олунмуш археоложи материаллар јахшы тәдгиг едилмиш вә чап олунмушдур. Дүшәркәдән топланмыш даш мәмулаты ичәрисиндә әсас јери итиучлулар, бычаг типли аләтләр вә лөвһәвари гәлпәләр тутур. Даш мәмулаты арасында 114 әдәд гашов типли аләтләр гејдә алынмышдыр.

Бисүтун мустје дүшәркәсинин итиучлу аләтләри хусуси мараг

доғурур. Бунлар олдуғча зәриф һазырланмышдыр. Бисүтундан ашкар олунмуш мустје вә леваллуа итиучлулары Тағлар мустје дүшәркәсиндән тапылмыш итиучлуларла ејнилик тәшкил едир.

Марағлыдыр ки, Бисүтун мағара дүшәркәсиндән неандертал адамынын сүмүкләри вә диши тапылмышдыр.

Тамтама мағарасында да археоложи тәдгигат ишләрини Кун апармышдыр. Тамтама мағарасы Иран эразисиндә олуб, Резаје көлүндән 20 км шималда јерләшир. Мағара дәниз сәвијјәсиндән 1700 метр јүксәкликдәдир. Чөкүнтүнүн үмуми галынлығы 2,5 метр бәрәбәрди. Мағарадан 24 әдәд даш мәмулаты вә фауна галыглары ашкар олунмушдур. Археоложи материалларын елми тәһлили заманы мәлүм олмушдур ки, мағарада гәдим инсанлар мустје мәдәнијјәти дөврүндә јашамышлар. Дүшәркәдән топланмыш сүмүк галыглары гәдим мағара сакинләринин овчулугла мәшғул олмаларыны көстәрир. Фауна галыглары ичәрисиндә әсас јери марал, өкүз вә ат сүмүкләри тутур.

Тамтама мағарасындан неандертал адамынын буд сүмүјүнүн ғырыгы тапылмышдыр.

Иран эразисиндә апарылан археоложи тәдгигатлар заманы палеолит дөврүнә аид даһа бир сыра гијмәтли абидәләр ашкар едилмиш вә тәдгиг олунмушдур.

Ираг эразисиндә дә апарылан археоложи тәдгигатлар нәтичәсиндә зәнкин елми материаллар әлдә едилмишдир.

Ираг эразисиндә палеолит дөврүнә аид әмәк аләтләри илк дәфә 1925-чи илдә Филд тәрәфиндән ашкар едилмиш, 1950-чи илләрә кими бу эразидән палеолит дөврүнә аид јерүстү материаллар топланмышдыр.

1928-чи илдә археолог Наррод Сүләјманијјә јахынлығында јерләшән Нәзәр-Мәрд мағарасында археоложи газынты ишләри апармышдыр. Мағаранын чөкүнтүсүндә 3 тәбәгә гејдә алынмышдыр. Газынтылар заманы чахмаг дашындан һазырланмыш әмәк аләтләри тапылмышдыр. Бу мәдәнијјәт нүмунәләри мустје дөврүнә аиддир. Әмәк аләтләри ичәрисиндә әсас јери итиучлулар вә гашов типли аләтләр тутур.

Ирагын палеолит абидәләринә дүнја шөһрәти газандыран Шанидар мустје дүшәркәси олмушдур. Шанидар мағарасы Нәзәр-Мәррдән 150 км шимал-гәрбдә јерләшир. Абидә дәниз сәвијјәсиндән 731 м јүксәкликдә, Бөјүк Заб чајындан исә 365 м һүндүрлүкдә јерләшир.

Шанидар мағарасында археоложи тәдгигат ишләрини 1951—1960-чы илләрдә америкалы алим, Колумбија Университетинин әмәкдашы Солески апармышдыр. Мағара мәнзәрәли бир дәрәдә јерләшир. Шанидар мағарасында газынтынын үмуми саһәси 578 м².

дир. Чөкүнтүнүн үмүмү галынлыгы 14 метр чатыр. Дүшөркөни чөкүнтүлөрүндө 4 мадәни төбөгө гөйдө алынмышдыр.

Археоложи тәдгигатлар нәтичәсиндә Шанидар мағарасындан да чохлу мадди мадәнијјәт галыглары тапылмышдыр. Ашкар олунмуш даш ма'мулаты Јахын Шәрг үчүн характерик олан лөвһә вә гәлпәләр үзәриндә һазырланмышдыр. Әмәк аләтләри ичәрисиндә итиучлулар вә гашов типли аләтләр чохлуг тәшкил едир.

Итиучлу аләтләр өз ишләнмә техникасына көрә Һәзәр-Мәрд вә Бисүтун мағараларындан тапылмыш итиучлулар даһа чох јахындыр. Итиучлуларын әксәријјәти дүз, енли лөвһәләр үзәриндә һазырланмышдыр. Лакин Шанидар мағарасы материаллары арасында олан икиағызлы гашов вә лимас типли әмәк аләтләри Асија абидәләри үчүн характерик дејилдир. Лөвһә вә гәлпәләр үзәриндә һазырланмыш әмәк аләтләринин чоху, азча дишәкләнмишдир.

Шанидар дүшөркәсиндә археоложи тәдгигат ишләри апаран Солескинин мүәјјән етдијинә көрә мағарада гәдим инсанлар 100 мин ил бундан әввәлдән 40 мин ил әввәлә кими јашамышлар.

Дүшөркәдә апарылан археоложи газынтылар заманы 9 неандертал инсанын сүмүк галыглары кәллә вә скелет тапылмышдыр. Мүәјјән олунмушдур ки, мағара таванынын учмасы нәтичәсиндә мустье адамлары бурада һәлак олмушлар. Ашкар олунмуш антроположи тапынтылар Шанидар мағарасына дүнја шөһрәти газандырмышдыр.

Шанидар мустье дүшөркәсиндән тапылмыш әмәк аләтләринә охшар аләтләр Тағлар мағарасындан да ашкар олунмушдур.

Јахын Шәрг өлкәләри әразисиндә өз сирләрини кизли сахлајан тарихи абидәләр вә дүшөркәләр чохдур. Кәләчәкдә апарылачаг елми ахтарышлар бу абидәләрин гәдим сирләрини инсанлара ача-чагдыр.

АХТАРЫШЛАР СОРАҒЫНДА

Палеолит дөврү илә мәшғул олан археологлары Нахчыван әразисиндә археоложи кәшфијјат ишләри апармаг вә бу дијарда гәдим инсан мәскәнләринин олуб-олмамасыны мүәјјән етмәк чохдан иди ки, дүшүндүрүрдү. Нәһајәт, 1983-чү илин ијул ајында палеолит археоложи експедијјасы Нахчыван әразисиндә елми тәдгигат ишләри апармаг үчүн сәфәрә чыхды. Бу вахта гәдәр Нахчыван дијарында тунч дөврү үзрә тәдгигат ишләри апарылмыш вә чох гијмәтли абидәләр (Күлтәпә, Хараба-Килан вә с.) ашкара чыхарылмышды. Лакин палеолит дөврү үзрә ахтарыш ишләри апарылмасы хүсуси әһәмијјәт кәсб едирди. Тарихин тунч, антик вә орта әсрләр дөврәринә аид абидәләрлә Нахчыван әразиси олдугча зәнкиндир.

Республикамызын әразисиндә јени гәдим инсан дүшөркәләринин ашкара чыхарылмасы вә палеолит абидәләринин јайылма хәритәсини өјрәнмәк мәгсәдилә Нахчыван әразисиндә кәшфијјат ишләринә Ордубад рајону әразисиндән башланды.

Кичик Гафгазда карст мағараларынын јайылдыгы рајонлардан бири дә Нахчыван МССР әразисидир. Бу әрази өз тәбии шәраитинә көрә республикамызын башга јерләриндән кәскин сурәтдә фәргләнир. Мәһз бу фәрг өзүнү карст релјеф формаларында кәс-тәрир. Әразидә мүшәһидә едилән мағаралары мүасир тәбии шәраитин дејил, вахтилә бурада мөвчуд олмуш әлверишли иглим шәраитинин тәсири нәтичәсиндә формалашмышдыр. Мә'лум олмушдур ки, Нахчыван МССР әразиси палеокен дөврүн (үчүнчү дөвр) сонундан башлајараг интенсив тектоник галхма һәрәкәтләринә вә дағәмәләкәлмә просесләринә мә'руз галыб, миосенин ахырларындан исә бирдәфәлик дәниз суларындан азад олмушдур. Бу дөврдән башлајараг башга екзокен релјеф әмәләкәтиричи просесләрлә јанашы карст просесләри дә әлверишли иглим шәраитиндә инкишаф етмишдир.

Нахчыван МССР әразисиндә карстлашма үчүн әлверишли сүхурлар әсасән перм (палеозој) јашлы әһәнкашы вә тәбаширә

(мезозой) махсус доломит вэ доломитлэшмиш эһэнк дашларындан ибарэтдир. Ејни заманда Нахчыван эразисинин елә саһэлэри вардыр ки, орада карстлашма просеси олмамышдыр.

Археоложи әдәбијјатдан мәлум олдуғу кими ибтидаи адамлар даш дөврүндә карст мағараларында јашамышлар. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, һарада карст мағарасы варса, демәли, орада даш дөврү адамы јашамышдыр. Әсла јох. Апарылан археоложи тәдгигат ишләри дә јухарыда гејд едилән сонунчу фикри тәсдиғ едир. Палеолит дөврү адамлары анчағ елә карст мағараларында јашамышлар ки, орада јашајыш үчүн әлверишли шәраит олсун. Бунун үчүн әсас шәртләрдән: мағаранын ичәрисинин гуру олмасы, мағаранын чај јатағына јахын јердә јерләшмәси, мағара салонуна күнәш шүаларынын әлверишли дүшмәси вә с. олмасы иди.

Нахчыван МССР эразисиндә карст мағараларынын ән кениш јайылдығы саһә Ордубад рајонудур. Ордубад шәһәриндә орта әсрләрә махсус тарих вә ме'марлығ абидәләри вардыр. Ордубад рајонунун ән мәнзәрәли вә сәфалы кәндләриндән бири Қилит кәндидир. Бу кәндин әтрафы карст мағаралары илә зәнкиндр. Јерли эһали кәндин јахынлығында олан мағаралар һағғында мүхтәлиф рәвајәтләр данышыр. Ән мөһтәшәм мағараја Қилит мағарасы дејирләр. Мағара Ордубад рајону эразисиндә олуб, Қилит кәндиндән 6 км шимал-шәргдә, Араз чајынын сол саһилиндә јерләшир.

Қилит мағарасыны һәр тәрәфдән сылдырым гајалар эһатә едир. Ораја галхмағ олдуғча чәтиндр. Араз чајынын бир нечә метрлијиндән (чајын сол саһилиндә) Бақы—Норашен дәмир јолу кечир. Дәмир јолуну кечдикдән сонра бир нечә метрликдән дағлар башланыр. Қилит мағарасы исә дағларын ән јүксәк зирвәсиндәдир. Сылдырым гајаларла јаваш-јаваш мағараја галхмаға башладығ. Олдуғча еһтијатла галхмағ лазым иди, чүнки сылдырым гајалар вә гаја ғырынтылары сүрүшкән иди. Нәһајәт, мағараја галхдығ. Мағаранын габағ һиссәсиндә кичик бир саһә вар иди. Узунлуғу 15 метр, ени 6 метрдир. Галан саһәләр исә нәһәнк гајалардан вә учурумлардан ибарәтдир. Қилит мағарасынын кириш јолу олдуғча дардыр. Мағаранын таванындан дүшмүш ири гаја дашлары кириш јолуну тутмушдур. Чәтинликлә дә олса кириш јолу илә 10—15 метр сүрүнәрәк нәһәнк бир салона дахил олдуғ. Салонун узунлуғу 35 метр, ени 15—18 метр оларды. Салонун һүндүрлүјү исә 20—25 метрә чатырды. Ајдын олду ки, мағаранын бир нечә кириптили-чыхынтылы јерләри вардыр. Салонун ичәриси вә кириш јолу тамамилә гуру иди. Күман етмәк оларды ки, бурада гәдим инсан дүшәркәси олмушдур.

Қилит мағарасыны эһатә едән сылдырым гајаларда вә чылпағ дағларда һеч бир битки вә ағач өртүјү јохдур. Әтрафларда бир нечә кичик карст мағаралары вардыр. Лакин онларын ичәрисиндә

торпағ чөкүнтүсү јохдур. Мағараларын дөшәмәси чылпағ гајалардан ибарәтдир.

Палеолит археоложи экспедисијасы Илич рајону эразисиндә дә археоложи кәшфијат ишләри апарды. Бурада ән јахшы елми нәтичә Тәнәнәм кәнди јахынлығындан тапылды. Кәндин јахынлығындакы газма дәрәсиндә апарылан археоложи кәшфијат ишләри заманы бир мағара гејдә алынды. Мағараја Газма мағарасы ады верилди. Илич рајону эразисиндә, Тәнәнәм кәндиндән 3 км чәнуб-шәргдә јерләшән бу мағара тунел формалы олуб, карст мағарасыдыр. Мағара торпағ чөкүнтүсү илә өртүлмүшдүр. Кириш һиссәдә мағаранын ени 8 метр, һүндүрлүјү 2—3 метрә чатыр. Бир нечә метр ичәријә кетдикдән сонра кириш јолу даралыр вә мағаранын салону башланыр. Мағара бир салондан ибарәтдир (шәкил 29). Илк бахышда мүјјән етмәк олур ки, бурада ибтидаи инсанлар јашамышлар. Бунун елми әсасларла сүбуту үчүн археоложи газынты ишләри апарылмалы иди. Мағаранын фотошәкли вә планы чәкилди. Сонра чөкүнтү олан саһәләр ајры-ајры квадратлара бөлүндү. Бундан сонра Газма мағарасында археоложи кәшфијат газынтысына башладығ. Мағаранын тәдгиг олуан саһәсиндә 4 мәдәни тәбәгә гејдә алынды. Дүшәркәнин биринчи тәбәгәсиндә апарылан археоложи газынтылар заманы енеолит дөврүнә, јә'ни 5—6 мин ил бундан әввәлләрә аид сахсы габ ғырығлары ашкар олунду. Икинчи тәбәгәдә апарылан тәдгигатлар заманы исә бир әдәд мезолит-неолит дөврләринә аид даш аләт гејдә алынды. Мағаранын III тәбәгәсиндән чохла сүмүк ғырығлары ашкар олунду. Дөрдүнчү тәбәгәдән исә фауна галығлары вә даш дөврүнә аид 8 әдәд әмәк аләтләри гејдә алынды.

Газма мағарасындан ашкар олунмуш сүмүк мәмулатынын тә'јинаты илә профессор Д. Һачыјев мәшгул олмушдур. Дүшәркәнин ашағы тәбәгәләриндән кечи, порсуг, ибтидан өкүз, плејстосен еш-шәји, гуш сүмүкләри вә кичик кәмиричи сүмүкләр гејдә алынмышдыр. Чапылыб доғранмыш сүмүкләр ичәрисиндә ајры-ајры чәнә вә дишләр әсасында фауна галығларынын нөвләри тә'јин олунмушдур. Марағлыдыр ки, кичик тәдгигат саһәсиндән 150-дән чох сүмүк ғырығлары тапылмышдыр. Дүшәркәнин дөрдүнчү тәбәгәсиндә фауна галығларынын даһа чох олмасы кәстәрир ки, о дөврдә ибтидаи инсанларын һәјатында овчулуг тәсәррүфаты әсас рол ојнамышдыр.

Газма мағарасындан 1983-чү илин јај фәслиндә ашкар олунмуш даш аләтләринин һазырланма техникасы, типолокијасы әсасында бурада гәдим инсанларын мустје мәдәнијјәти дөврүндә јашадығларыны сөјләмәк мүмкүн олмушдур.

1987—1989-чу илләрдә Ә. Чәфәровун рәһбәрлији илә Газма мустје дүшәркәсиндә даһа кениш саһәдә археоложи газынты иш-

лэри апарылды вэ нэтичэдэ зэнкин мадди мәдэнијјэт нүмунэлэри ашкар олунду. Археоложи тапынтылар арасында әсас јери даш мәмулаты вэ фауна галыглары тутурду. Дүшөркәдә тапылмыш эмәк аләтләринин дөвәкөзү дашындан һазырландыгы мүөјјән едилди. Эмәк аләтлэри әсасән гашов типли аләтләрден вэ итиучлулардан ибарәт иди. Аләтләр итиләјичи дишәклә дишәкләнмишди (шәкил 30). Даш мәмулаты ичәрисиндә истәһсал туллантыларынын да гејдә алынмасы сүбүт едирди ки, дүшөркәдә гәдим инсанлар эмәк аләтләринин бир гисмини өzlәри һазырламышлар.

Газма мағарасындан чохлу сүмүк галыгларынын тапылмасы көстәрир ки, мустјә мәдэнијјәти дөврүндә Газма сакинләринин һәјатында овчулуг хусуси јер тутмушдур. 1987-чи илин тәдгигат мөвсүмүндә дүшөркәнин чөкүнтүләриндә 6 мәдәни тәбәгә гејдә алынмышды. Марағлыдыр ки, мағаранын алтынчы тәбәгәсиндән бир очаг лајынын ашкар едилмәси гәдим мағара сакинләринин очагдан истифадә етдикләрини көстәрирди.

Нахчыван МССР әразисиндә илк дөфә олараг сәнәдләндирилмиш белә бир абидәнин гејдә алыныб тәдгиг олунмасы Азәрбајчан әразисиндә неандертал типли инсанларын даһа кениш әразидә јашадыгларыны бир даһа сүбүт едир.

Газма мағарасы Нахчыван МССР әразисиндә мустјә мәдэнијјәтинә аид тапылмыш илк гәдим инсан дүшөркәсидир. Әкәр бу вахта гәдәр Нахчыван әразисиндә инсанларын јашамасы 5—6 мин ил бундан әввәлләрә аид едилирдисә, јени тапынты бу әразидә гәдим инсанларын һәлә 55—60 мин ил бундан әввәл јашадыгларыны, ејни заманда һәлә палеолит дөврүндә Нахчыван әразисиндә гәдим инсанларын јашамасы үчүн әлверишли тәбии шәраитин олдуғуну тәсдиғ едир. Марағлыдыр ки, белә гәдим инсан дүшөркәлэри Чәнуби Азәрбајчан әразисиндә дә тапылыб тәдгиг олунмушдур. Күнман етмәк олар ки, кәләчәкдә апарылачаг археоложи тәдгигат ишлэри бәшәрин кечмишинә даир даһа јени тапынтылардан мәълуматлар верәчәкдир.

Азәрбајчанын ән сәфалы јерләриндән олан Ләнкәран—Астара зонасы һәлә чох гәдим заманлардан өз тәбии чоғрафи шәраитинә көрә ибтидаи инсанларын јашамасы үчүн олдуғча әлверишли олмушдур. Индијә кими бу әразидә ашкар олунмуш неолит вэ тунч дөврләринә аид археоложи абидәләрин олмасы даһа чох диггәти чәлб едирди. Абидәләрден топланмыш мадди мәдэнијјәт нүмунэлэри өз зәнкилији илә фәргләнирди. Лакин бу јерләрден гәдим инсан дүшөркәсинин гејдә алынмамасы тәәсүф доғурурду.

Бу мәсәдлә Палеолит археоложи експедијјасы 1985-чи ил ијул—август ајларында Ләнкәран, Астара, Лерик вэ Масаллы рајонлары әразисиндә археоложи кәшфијјат ишлэри апармағы планлашдырды. Гејд олунан рајонларын әразиси диггәтлә мүшәһидә

олунду. Абидәләрлә таныш олмағ мүнәсиб билинди, чүнки бәзи археоложи абидәләрин бахымсызлығ үзүндән мәнв олмасы һаллары баш верирди. Археоложи експедијјаларын рајонлара тез-тез кетмәси вэ адичә оларағ абидәләрлә марағланмасы тарихи абидәләрин горунмасы вэ тәблиғ олунмасына мүсбәт тәсир көстәрирди.

Ләнкәран рајону әразисиндә ән мөһтәшәм абидәләрден бири Бәлләбур галасы вэ Једди гардаш курғаныдыр. Јерли сакинләр Бәлләбур галасыны Бабәк галасы адландырмышлар. Бабәк галасы сон дәрәчә мөһтәшәм бир галадыр. Абидәјә бахыш заманы ајдын олду ки, галанын өзүлү чај дашларындан, сонракы һиссәлэри исә дөрдкүнч гырымы кәрпичдән тикилмишдир. Дағын зирвәсиндә ики тәрәфдән гала диварларынын галығы галмышдыр. Мөһтәшәм Бабәк галасынын бәрпа едилмәси вахты чохдан чатмышдыр. Белә бир тарихи абидәнин бәрпа олунуб, кәләчәк нәсилләрә чатдырылмасы мәғсәдәүјүн оларды. Бабәк галасынын јахынлығындан Ләнкәран чајы ахыр. Чајын сағ вә сол саһилләриндә олан террасларда палеолит дөврүнә аид һеч бир археоложи тапынты гејдә алынмады.

Масаллы рајону әразисиндә дә археоложи кәшфијјат ишлэри апарылды. Виләш чајы саһилләриндәки терраслардан бир нечә даш аләтин гејдә алынмасы әсасында бу рајонун әразисиндә үст палеолит дөврүндә, јәни 15—20 мин ил әввәл гәдим инсанларын јашадыгларыны сөјләмәк оларды.

Масаллы рајону әразисиндә ән гијмәтли вэ мөһтәшәм археоложи абидәләрден бири Әркиван галасыдыр. Абидә Масаллы шәһәриндән 3 км аралыда олуб, Әркиван кәндинин шимал һиссәсиндә вэ Виләш чајынын сағ саһилиндә јерләшир. Һәтта бәзи јазылы мәнбәләрдә бурада Гала базарын олмасы фикри дә вардыр. Абидәни кәзәркән антик вә орта әср дөврләринә аид сахсы габ гырыглары ашкар олунду. Марағлыдыр ки, Әркиван галасынын әтрафында сыра илә дүзүлмүш курганлар вардыр. Тәдгигатчыларын фикринчә бура гәдим шәһәр вэ јашајыш јери олмушдур. Она көрә дә Әркиван галасында археоложи газынты ишлэри апарылмасы мәғсәдәүјүн оларды.

Ахтарыш мөвсүмүндә әсас тәдгигат рајонларындан бири дә Лерик рајонунун әразиси олмушдур. Рајонун әразисиндә тәбии мағаралар даһа чохдур. Лерик рајонунун әразиси Талыш дағларында јерләшир. Бу рајон 1938-чи илә гәдәр Зуванд рајону адландырылмышдыр. Лерик рајону әразисини Иранла сәрһәд бојунча Талыш силсиләси, бундан шималда Пештәсәр силсиләси, сонра исә Буравар силсиләси әһәтә едир. Талыш вэ Пештәсәр силсиләлэри арасында Зуванд чөкәклији јерләшир. Ән јүксәк зирвәлэри Көмүр көј (2492 м) вэ Гызјурдудур (2433 м).

Әсасән үчүнчү геоложи дөврдә формалашмыш Талыш дағла-

ры бир нөв Кичик Гафгаз дағларынын давамыдыр. Лакин Кичик Гафгаздан фэргли оларак Талыш дағларында вулканик процесслэр даһа кэскин олмуш, бурадакы мағаралар мөһз вулканик јолла эмөлэ кэлмишдир. Талыш дағларынын јүксэк зирвэлэри тамамилэ чылпагдыр. Ашағы чөкэкликлэрдэ исэ әсасән сејрэк мешәликлэр, мешәли чөмәнликлэр вә дағ мешәлэри вардыр.

Марағлыдыр ки, Лерик сакинлэринин мүәјјән һиссәси мағара-ја көјүл дејирлэр. Көјүл сөзүнүн мәнасы ојуг демәкдир.

Лерик—Зуванд зонасында мағаралар әсасән Зуванд чајынын јатағындан 50—55 метр јүксэкликдә јерләшир.

Лерик—Зуванд јолунун 9-чу километрлијиндә бир нечә мағара гејдә алынды. Мағараларын һамысы Зуванд чајынын сол саһилиндә јерләшир. Мағаралара Зуванд мағарасы ады вердик. Зуванд-2 мағарасы даһа чох дигтәти чөлб етди. Бурада илкин кәшфијјат газынтысы апарылды. Мағаранын чөкүнтүлэриндә 3 тәбәгә гејдә алынды. Үчүнчү тәбәгәдән 4 эдәд даш мәмулаты ашкар олунду. Даш мәмулатынын техники вә тиположи хусусијјәтлэринә әсасән онларын палеолит дөврүндә һазырландығларыны сөјләмәк олар. Зуванд-2 мағарасында кәлчәкдә археоложи газынтылар апарылмасы мәгсәдәүјүн һесаб едилди.

Лерик рајону әразисиндә ән мөһтәшәм дағ зирвэлэриндән бири дә Дәликли-даш зирвәсидир. Чәтинликлә дә олса Дәликли-даш дағынын зирвәсинә галхдыг. Ишығлы бир мағара илә растлашдыг. Илк бахышда мағара үмидверичи тәсир бағышлады. Мағаранын ичәриси торпаг чөкүнтүсү илә долу иди. Археоложи кәшфијјат газынтысы апармағы гәрара алдыг.

Јени гејдә алынмыш мағара Лерик—Бузејир јолунун 10-чу километрлијиндә Зуванд чајынын сол саһилиндә, Бузејир кәндиндән 3 км шәргдә јерләшир. Мағара кәндин јахынлығында олдуғу үчүн она Бузејир мағарасы ады вердик. Бузејир кәнди дағын дөшүндә, мағара исә Талыш дағларынын ән јүксэк зирвәсиндә, дәниз сәвиј-јәсиндән 1640 метр јүксэкликдә јерләшир.

Бузејир мағарасында археоложи кәшфијјат газынтысына башла-маздан әввәл мағаранын фотосәкли, планы чәкилди, сонра исә тор-паг чөкүнтүсү олан саһәләр ајры-ајры квадратлара бөлүндү. Ма-ғаранын узунлуғу 12 метр, ени 5—6 метр, һүндүрлүјү исә (торпаг чөкүнтүсүндән) 2—2,5 метрә чатыр. Мағаранын габаг һиссәсиндә бир нечә ири гаја дашлары вар иди. Бунлар мағаранын таванындан дүшмүшдү. Гәдим заманларда мағаранын даһа бөјүк олдуғуну мү-әјјән етмәк олурду.

Бузејир мағарасында апарылан кәшфијјат газынтысы заманы 5 археоложи тәбәгә гејдә алынды. Кәлчәкдә апарылачаг елми тәдгигат ишлэри заманы археоложи тәбәгәлэрин сајынын даһа ар-тыг олмасы ашкара чыха биләрди. Чүнки торпаг чөкүнтүсү ашағы-

ја доғру давам едирди вә газынты ишлэри апарыларкән һәләлик мағаранын дөшәмәсинә чатмамышдыг. Мағаранын биринчи вә икинчи тәбәгәлэриндә апарылан археоложи газынтылар заманы орта әсрләр вә енеолит дөврлэринә аид кил габ гырығлары ашкар олунду. Үчүнчү тәбәгәдән исә сүмүк гырығлары вә 6 эдәд даш мәмулаты гејдә алынды. Дөрдүнчү тәбәгәдән исә һәләлик неч бир археоложи тапынты ашкар олунмамышды. Бешинчи тәбәгәдә апа-рылан археоложи газынтылар заманы 12 эдәд сүмүк гырығлары вә 23 эдәд даш мәмулаты ашкар олунду.

Бузејир мағарасында апарылан археоложи кәшфијјат газынты-сы заманы тапылан даш мәмулатынын техники вә тиположи ху-сусијјәтлэринә әсасән әмәк аләтлэринин мустјә мәдәнијјәти дөв-рүндә һазырланмасыны сөјләмәк оларды.

Бузејир мағарасы Ләнкәран зонасында палеолит дөврүнә аид тапылмыш илк гәдим инсан дүшәркәсидир. Әкәр индијә кими бу дијарда гәдим инсанларын јашамасы 10—15 мин ил бундан әввәл аид едилирдисә, јени тапынты бизә әсас верирди ки, палеолит дөврү адамларынын һәлә 60—80 мин ил бундан әввәл бурада јашадығларыны сөјләјәк. Бу тапынтылар һәләлик илк тарихи мә-луматдыр вә кәлчәкдә апарылачаг ахтарыш ишлэри даһа јени елми материалларын ашкар олунмасына сәбәб олачагдыр.

1985-чи илин јай мөвсүмүндә Азәрбајчанын Ләнкәран, Астара, Лерик вә Масаллы рајонлары әразисиндә апарылан археоложи кәшфијјат ишлэри нәтичәсиндә илк дәфә оларак палеолит дөврүнә аид сәнәдләшдирилмиш гәдим инсан дүшәркәси гејдә алынмышды. Бу тарихи сәнәдләр Азәрбајчан әразисиндә палеолит дөврү адам-ларынын даһа кениш әразијә јайылмасыны вә јашамасыны тәсдиг етдирди.

Кәлчәкдә Ләнкәран зонасында археоложи тәдгигат давам ет-дириләрсә, даһа јени гәдим инсан дүшәркәлэри ашкар олуна би-ләр.

Азәрбајчан ССР әразисиндә карст мағараларынын јайылдығы әразиләрдән бири дә республикамызын ән сафалы вә мәнзәрәли ку-шәлэриндән олан Кәлбәчәр рајонудур.

Палеолит археоложи експедијјасы 1981—1986 вә 1987-чи ил-ләрдә Кәлбәчәр рајону әразисиндә археоложи кәшфијјат вә тәдги-гат ишлэри апармышдыр. Әсас мәгсәд Тәртәрчај, Гамышлычај вә башга чајларын кәнарларында гәдим инсан дүшәркәлэринин олуб-олмамасыны мүәјјән етмәк иди.

Археоложи експедијја үзвлэриндән Ә. Чәфәров, М. Һүсәјнов вә М. Мәнсуров Кәлбәчәр рајону әразисиндә кәшфијјат ишлэри апа-раркән јени-јени карст мағаралары ашкар етдиләр. Гејд етмәк ла-зымдыр ки, Тәртәрчај саһиллэри һәлә гәдим заманлардан бәри ибтидаи инсанларын јашајышы үчүн әлверишли тәбии шәраитә

малик олмушдур. Археологлары даһа чох бу эразидә гәдим инсан мәскәнләринин ашкар едилмәси дүшүндүрүрдү. Она көрә дә рајонун бүтүн эразисини гарыш-гарыш кәзмәји гәрәра алдыг. Ахтарыш ишләри заманы бир нечә карст мағарасы јенидән гејдә алынды. Ејни заманда 40-дан артыг вулканик јолла әмәлә кәлмиш мағаралар ашкар едилди.

Бу мағаралар ичәрисиндә Тәртәр, Шордәрә, Гамышлы, Гошакаһа, Дәһнә, Истису вә башгалары хусуси мараг доғурурдү. Она көрә дә Тәртәр, Гошакаһа вә башга мағараларда археоложи кәшфијат ишләри апармағы гәрәра алдыг. Гејд олуна мағараларда торпаг чөкүнтүсү вар иди. Апарылан археоложи кәшфијат газынтысы заманы мағаралардан енеолит, тунч вә орта әсрләр дөврләринә аид мадди мәдәнијјәт галыглары ашкар олунду. Палеолит дөврүнә аид мағаралардан һеч бир тапынты гејдә алынмады.

Кәлбәчәр рајону эразисиндә апарылан археоложи кәшфијат ишләри нәтичәсиндә палеолит дөврүнә аид мадди мәдәнијјәт нүмунәләри Орта Шуртан вә Зар кәндләри эразисиндән ашкар едилди. Гејд олуна эразидә дөвәкөзү дашындан дүзәлдилмиш әмәк аләтләри һазырланма техникасына вә типолокијасына көрә палеолит дөврүнә аид едилдијини сөјләмәјә имкан верирди. Демәли, белә нәтичәјә кәлмәк олурду ки, бу эразидә гәдим инсанлар һәлә палеолит дөврүндән јашамышлар.

Кәләчәкдә Тәртәрчај саһилләриндә палеолит дөврү үзрә тәдгигат ишләри апарылмасы чох перспективли оларды. Доғма дијарымызын узаг кечмишинә даир јени сәһифәләр јазылар, даһа башга гәдим тарихи абидәләр ашкар олунарды.

Марағлыдыр ки, Кәлбәчәр дағларында апарылан ахтарышлар нәтичәсиндә чохлу гајаүстү рәсмләр ашкар олунмушду. Республикамызын эразисиндә гејдә алынмыш гајаүстү рәсмләр арасында Кәлбәчәр гајаүстү рәсмләри хусуси јер тутур. Бураны бир нөв Гобустанын кичик гардашы адландырмаг олар. Кәлбәчәрдә гејдә алынмыш гајаүстү рәсмләр бу дијарын адамларынын гәдим заманлардакы фәалијјәти, һәјат тәрзи вә онларын тәсәрруфатлары барәдә јени-јени елми фикирләр сөјләмәјә имкан верир.

Кәлбәчәр дијари зәнкин тарихи абидәләри олан бир мәскәндир. Бу зәнкинлији кениш тәдгиг етмәк, ону елми ичтимаијјәтә вә кениш халг күтләсинә чатдырмаг үчүн һәлә чох иш көрүлмәлидир.

НӘТИЧӘ

Азәрбајчан ССР эразисиндә апарылан археоложи тәдгигат ишләри нәтичәсиндә республикамызда гәдим инсанын мејдана чыхмасы вә формалашмасы тарихини тәдгиг етмәк үчүн зәнкин елми мәлуматлар вә мадди мәдәнијјәт нүмунәләри ашкар олунмушдур. Бу материаллар әсасында Азәрбајчанын узаг кечмишинин тарихи өјрәнилир вә тәдгиг едилир. Сон 15—20 ил әрзиндә әлдә олунмуш археоложи материаллар әсасында Азәрбајчанын 1,5 милјон иллик бир тарихи олдуғу тәсдиг едилмишдир. Һалбуки, 1950-чи илләрин әввәлләринә гәдәр республикамызын эразисиндә гәдим инсан дүшәркәләринин олмадығы кәстәрилирди. Сон илләрин археоложи тәдгигатлары бу фикрин јанлыш вә әсассыз олдуғуну кәстәрди вә Азәрбајчан эразисинин дә инсанын јаранма вә формалашмасы әразиләриндән бири олдуғу елми фактларла сүбута јетирилди.

Бәшәријјәт тарихиндә һәр шеј кәлди-кәдәрди. Нә шаһлар галыб, нә дә онларын тахты-тачы, һамысы виран олуб кедиб. Анчаг инсан тарихи илә бағлы олан илк даш аләт, әмәк аләтләри, дашдан һазырланмыш ох учлуглар, даш һејкәлләр, каман, илк инчәсәнәт нүмунәләри, гала диварлары, шәһәр харабалыглары бу күнәдәк кәлиб чатмышдыр. Археологларымыз бу күн онлары арашдырыр вә бир-бир кечмиш тарихимизи чанландыраг, ону охумаға башлајырлар.

Археоложи тапынтылар тарихимизин күзкүсүдүр. Бу күзкү вәситәсилә гәдим тарихи мүшаһидә вә тәдгиг етмәк олар.

Археоложи тэдгигатлар сүбут едир ки, илк заманлар ибтидаи инсанлар бир јердә јашамыш, бирликдә јемәк ахтармыш, вәһши һејванлардан горунмаг үчүн бирликдә мүбаризә апармыш вә бирликдә мадди-мәдәнијјәт вә мә'нәви сәрвәтләри јаратмышлар. Ма-рағлыдыр ки, истәр Авропада, Асијада, Африкада вә истәрсә дә Азәрбајчанда илк гәдим инсанлар бир мәскәндә — мағараларда јашамыш, јемләри мағара ајылары, нәһәнк мараллар вә тәбиәтин һазыр не'мәтләри олмушдур. Онлар өзләринин инчәсәнәт әсәрләрини дә бир јердә гајалара, дашлара, сүмүкләр үзәриндә јазмышлар. Гобустан, Кәмигаја, Кәлбәчәр гајаүстү рәсмләр, Франса, Италија вә Африкадакы гајалар үзәриндәки инчәсәнәт әсәрләри дедикләримизи бир даһа тәсдиг едир.

Апарылан археоложи тэдгигатлар нәтичәсиндә Газах, Товуз, Фүзули, Шуша, Һадрут, Масаллы, Лерик, Илич вә Кәлбәчәр рајонлары әразисиндә гәдим инсан дүшәркәләри ашкар олунмушдур. Гејд едилән рајонларын әразисиндән ашкар едилмиш дүшәркәләрдән тапылмыш мадди мәдәнијјәт нүмунәләри әсасында Азәрбајчан әразисиндә нәинки ибтидаи инсанларын јашамасы исбат олунмуш, һәтта республикамызын әразисиндә ән гәдим инсанларын узун мүддәт мәскән салыб, формалашмасы үчүн әлвәришли тәбии чоғрафи шәраитин олмасы елми әсасларла сүбута јетирилмишдир. Азых вә Тағлар гәдим инсан дүшәркәләриндән тапылмыш мадди мәдәнијјәт галыглары артыг үмумдүнја шөһрәти газанмышдыр. Һазырда Азәрбајчан әразиси ән гәдим мәдәнијјәт очагларындан бири һесаб олунур. Азых, Тағлар, Гобустан бәшәр сивилизасија-сыны өзүндә әкс етдирән тарихи абидәләрдир.

Гәдим даш дөврүндән башлајараг формалашан инсанлар јашамаг уғрунда мүбаризә апармыш, тәбиәтин азғын гүввәләринә синә кәрмиш, тәбиәти өзүнә табә етдирмиш, мадди вә мә'нәви не'мәтләри јаратмышдыр. Илк әл чапачагларындан әмәк фәалијјәтинә башлајан инсан сонралар ох, каман ихтира етмиш, гала диварлары, минарәләр, шәһәрләр салмышдыр.

Һазырда инсанлығын узаг кечмиши һағгында әлдә олунмуш мадди мәдәнијјәт галыглары әсасында онун илк әмәк фәалијјәтинә башладығы тарих 3 милјон ил бундан әввәл һесаб олунур.

Апарылан археоложи тэдгигатлар көстәрир ки, мустјә мәдәниј-јәтинин сонларындан башлајараг, јә'ни 35—33 мин ил бундан әв-

вәл улу әчдадларымызын мағаралардан башга ачыг јашајыш мәскәнләри дә олмушдур. Хүсусилә орта даш дөврүндән (мезолит) исә даһа кениш саһәләрдә мәскунлашмаға башламышлар. Гобустандан ашкар олунмуш мадди мәдәнијјәт нүмунәләри дедикләримизи бир даһа тәсдиг едир. Гобустандан мезолит вә неолит дөврләринә аид тапылмыш гајаүстү рәсмләр, јашајыш јерләри, улу әчдадларымызын мадди мәдәнијјәти һағгында кениш мә'луматлар әлдә етмәјә имкан верир.

2,6 милјон ил бундан әввәл даша мүрачиәт едән, ондан илк әмәк аләти һазырлајан гәдим инсан, бу күн дә дашдан истифадә едир, евләр тикир, јоллар салыр, дашлар үзәриндә инчәсәнәт әсәрләри јарадыр...

Бу күн, археолокија елминин даш дөврү үзрә республикамызда әлдә етдији наилијјәтләр бунунла битмәјәчәкдир. Кәләчәкдә апарылачаг археоложи кәшфијјат вә тэдгигат ишләри даһа јени-јени тарихи абидәләр ашкар едәчәк вә бу да бәшәрин узаг кечмишинә аид јени-јени сәһифәләрини јазылмасына сәбәб олачагдыр...

МҮНДӘРИЧАТ

Кириш	3
Тәбиғәт, инсан вә даш	5
Илк сәфәр—уғурлу нәтиҗәләр	12
Гуручај дәрәсиндә	19
Азых дүшәркәсиндә	27
Улу бабаларымызын мәскәни	41
Ахтарышлар сорағында	49
Нәтиҗә	57

Чәфәров Ә.

Ч 77 Гуручај дәрәсиндә. Б., Азәрнәшр, 1990. 64 сәһ.

Китабда республикамызын әразисиндәки гәдим инсан мәскәнләриндә ашкар едилмиш мәдәнијәт гәлиглары әсасында йбтидаи инсанларын мағара һә-
јатындан, әмәк әләтләри һазырламасындан, овчулуг мәшғулијәтиндән бәһс олу-
нур. Гарабағын Гуручај дәрәсиндә апарылан елми ахтарышлар нәтиҗәсиндә «Гу-
ручај мәдәнијәти» адланан јени бир археоложи мәдәнијәт абидәси ашқара чы-
харылмышдыр. Әсәрдә һәмчинин Азых мағарасындан тапылмыш ССРИ-дә ән гә-
дим инсанын алт чәнәси һаггында да марағлы мә’лумат вардыр.

Китабда дунјанын ән гәдим инсан дүшәркәләри олан Олдувај, Боллоне, Ара-
го, Лазарет, Тағлар, Газма вә башга абидәләр һаггында, бәшәр тарихинин узағ
кечмишини, Гарабағын ән гәдим тарихини өјрәнмәк үчүн марағлы материаллар вә
зәңкин археоложи тапынтылар өз әксини тапмышдыр.

Китаб кениш охучу күтләси үчүндүр.

0503020907—114

Ч М—651—90 —91

ББК 91 (С42)

ISBN 5—552—00748—4

АСАДУЛЛА ГУДРАТ ОГЛЫ ДЖАФАРОВ

В ушелъе Гуручай

(на азербайджанском языке)

Баку — Азернешр — 1990

АСАДУЛЛА ГУДРАТ ОГЛУ ЧАФАРОВ

Гуручай дәрәсиндә

Редактору И. Абдуллајева

Рәссамы Х. Мирзојев

Бәдии редактору Б. Хананјев

Техники редактору З. Нәчәфова

Корректорлары А. Бағырова, В. Мусајева

ИБ 5331

Лығылмаға верилмиш 05.07.90-чы ил. Чапа имзаланмыш 26.10.90-чы ил. Форматы 60×84 1/16. Мәт. қағызы №2. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу илә. Шәрти чап вәрәги 4,72. Шәрти рәнкли сурәти 5,19. Учот нәшр вәрәги 4,1. Тиражы 20 000. Сифариш 287. Гијмәти 35 гән.

Азәрбајҗан ССР Мәтбуат Комитәси.

Халғлар достлуғу орденли Азәрбајҗан Девләт Нәшријјаты, Баку—370005, Нусу һачыјев күчәси, №4.

«Гызыл Шәрг» мәтбәәси, Баку, һәзи Асланов күчәси, №80.

Государственный комитет Азербайджанской ССР по печати
Азербайджанское ордена Дружбы народов государственное
издательство «Азернешр». Баку—370005, ул. Гуси Гаджиева, 4.

Производственное промышленное объединение по печати.

Типография «Гызыл Шарг». Баку, ул. Ази Асланова, 80.

**АЗƏРНƏШР АШАҒЫДАКЫ КИТАБЫ НƏШРƏ ҺАЗЫРЛАҒЫР:
БАҚЫ ШƏҺƏРИНИН ТАРИХИ** (орта əсрләр дөврү) С. Ашур-

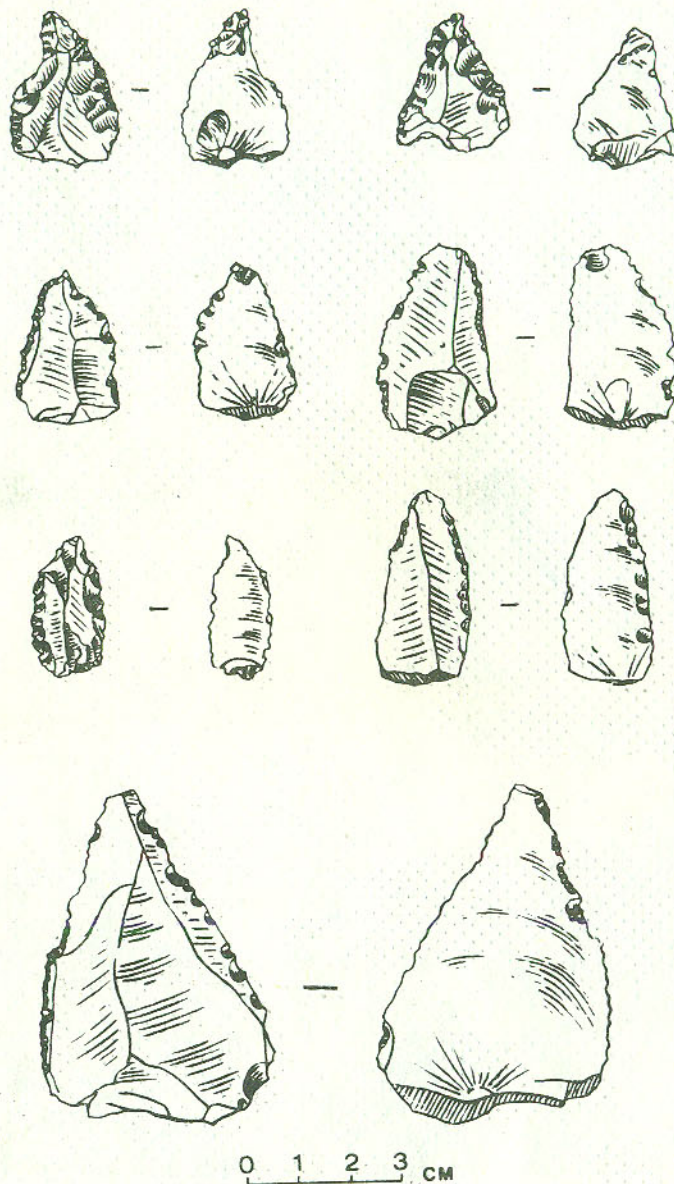
бәјли.—Б.: Азәрнəшр, 1991 (II кв)—24 ч. в.—2 ман. 50 гəп. 10000 нүсхə. Рус дилиндə.

Əсəрдə Јахын Шəргин əн мүнүм орта əср феодал шəһəri, Ширванын пайтахты Бақы ханлығынын вə нəһajət, Азəрбајчан ССР-ин пайтахты Бақынын социал-игтисади, сијаси тарихи вə мэдəнијјəти тəдгиг олунмушдур.

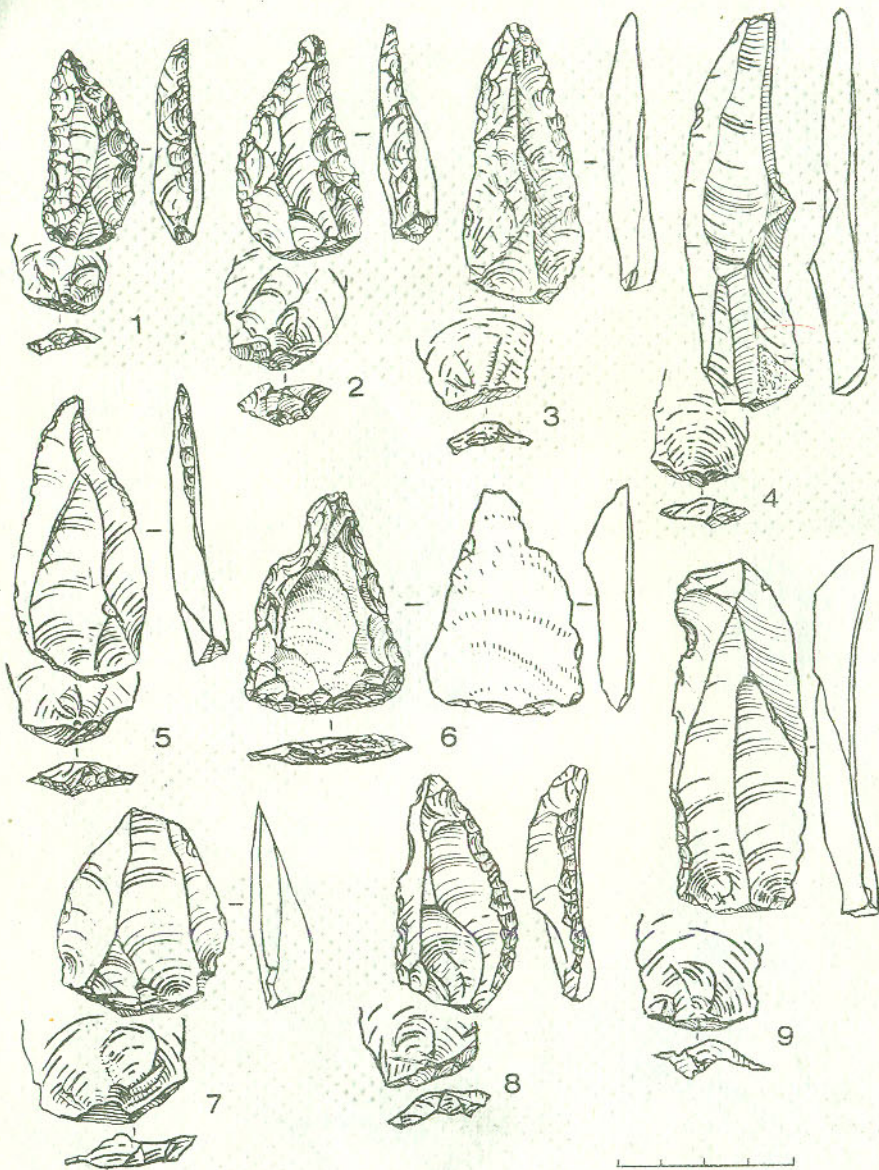
Абшерида чыхарылан нефт вə нефт сəнајеси һаггында əтрафлы мəлүмат верилмишдир. Шəһəрин игтисади вəзијјəти, əһалинин тəркиби, социал мүнəсибəт-ләр, чəмијјəтин феодал структура, һərби һадисəләр, шəһər мэдəнијјəти (ме-мар-лыг, əдəбијјат, инчəсəнəт) кими мəсəлəлəрə диггəт јəтирилмишдир.

Əсəрдə башлыча олараг Бақы шəһəринин социал-игтисади һəјаты тəдгиг олунур. Бақы о дөврдə нəинки Азəрбајчанын, һəтта Јахын Шəргин əн бəјүк шə-һəрлəриндən бири вə Хəзэр дənизиндə илк лиман олмуш, Шəрглə Гəрб арасындакы транзит тичарəтдə фəал рол ојнамышдур.

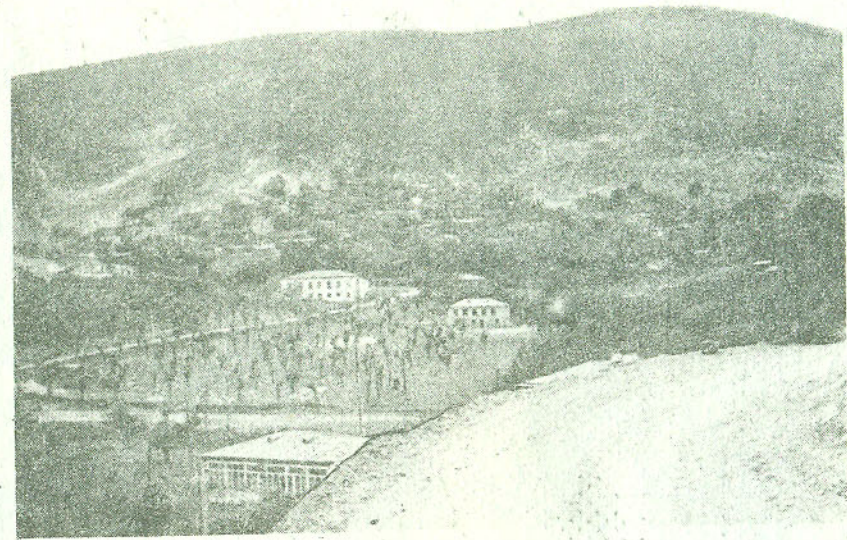
Əсəр Шəрг (эрəб, фарс, түрк) ермəни, күрчү, рус, Гəрби Авропа мənбəлəri əсасында јазылмыш, нумизматик, этнографик, археоложи материаллардан кениш истифадə олунмушдур.

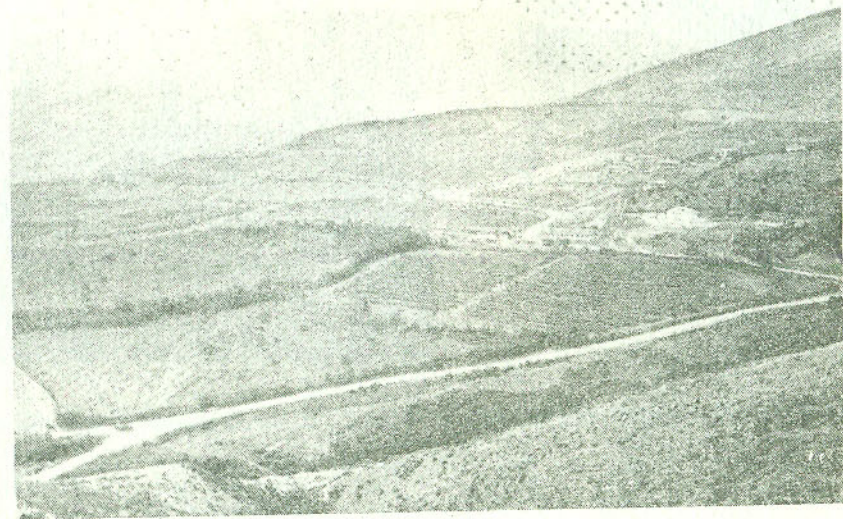
Шəкил 1. Дамчылы мағарасынын əмək алəтлəri.

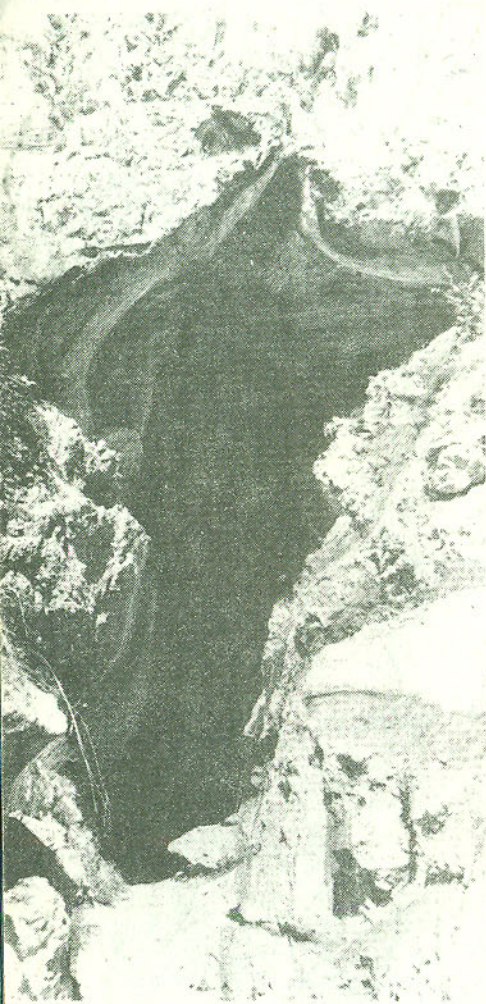
Шәкил 2. Дашсалаһлы дүшәркәсинин әмәк аләтләри.

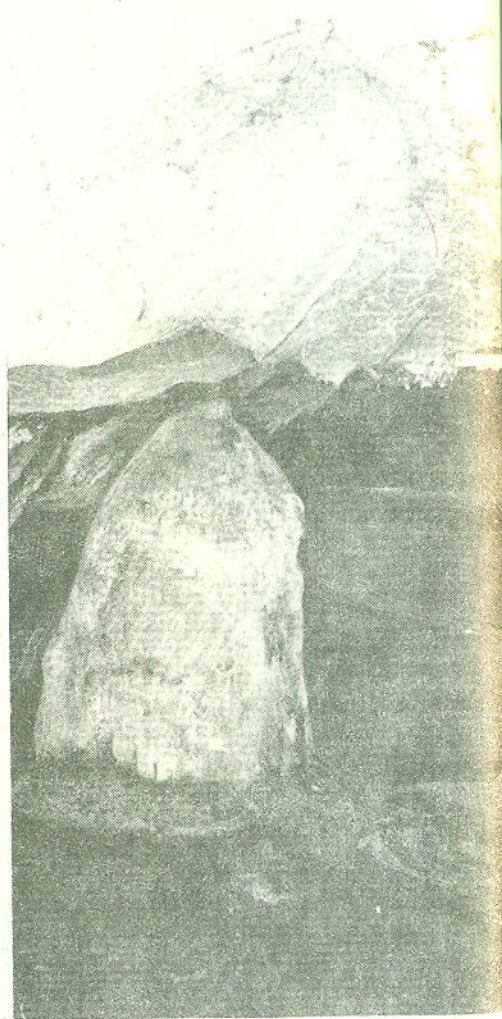
Шәкил 3. Туғ кәдинин көрүнүшү.

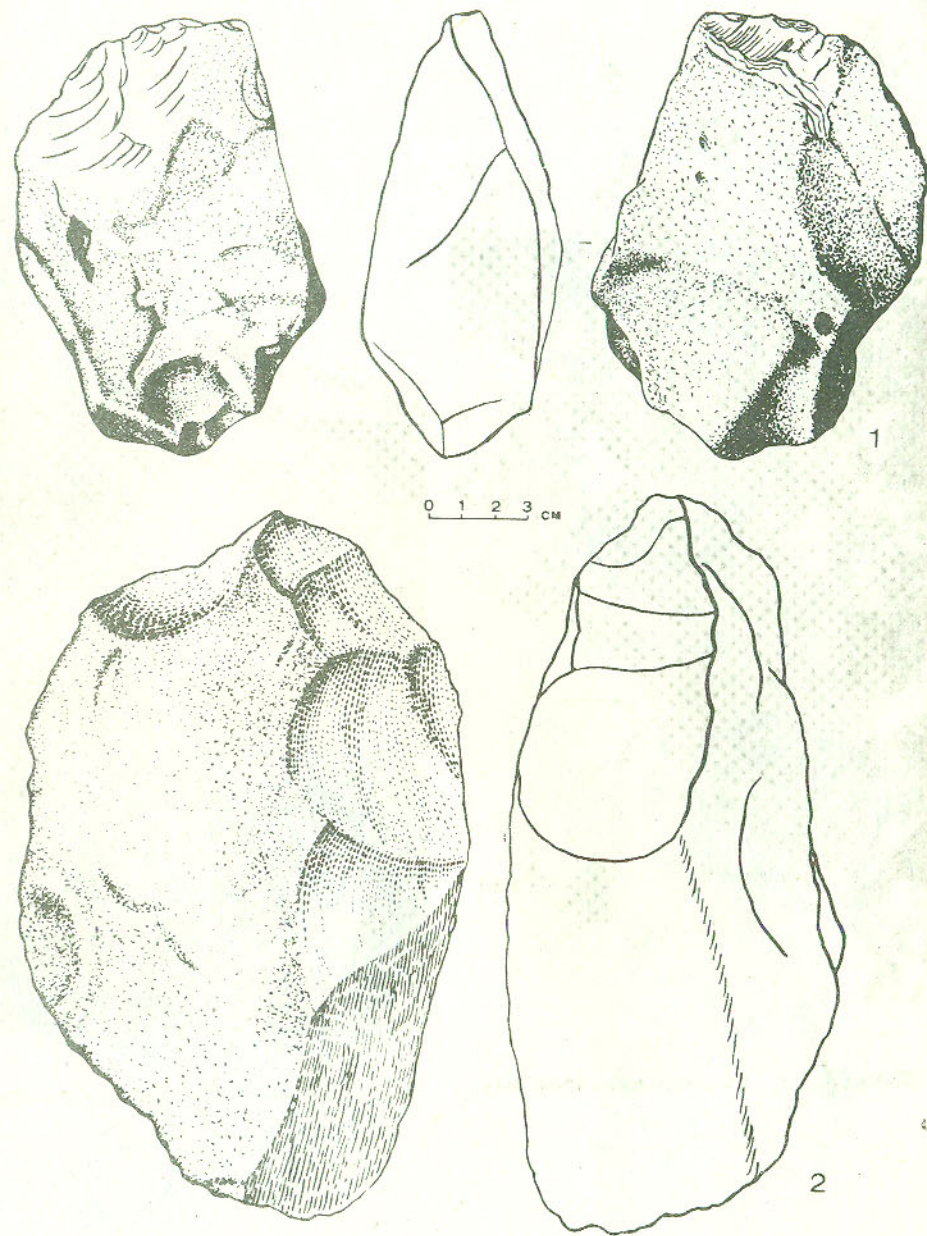
Шәкил 4. Гуручај дәрәсиндән бир мәнзәрә.

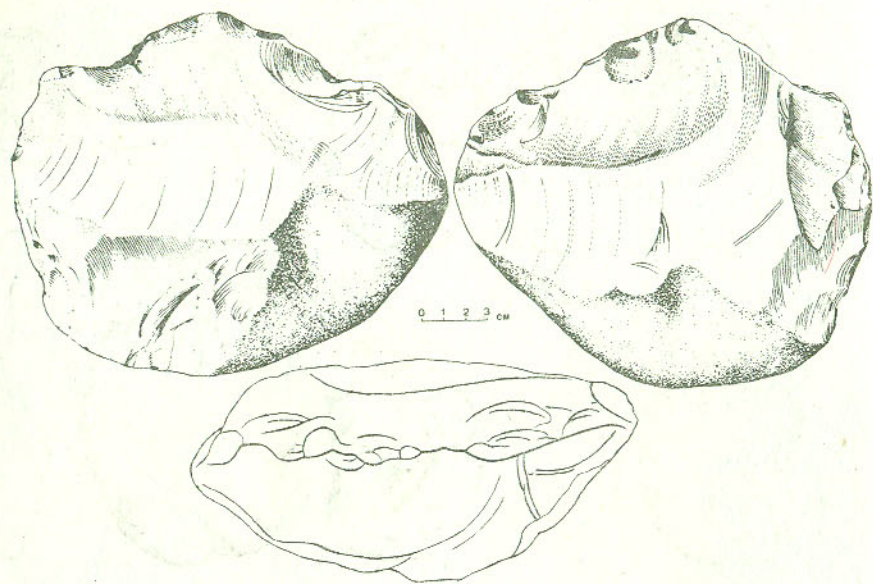
Шәкил 5. Азых мағарасынын қириш жолу.

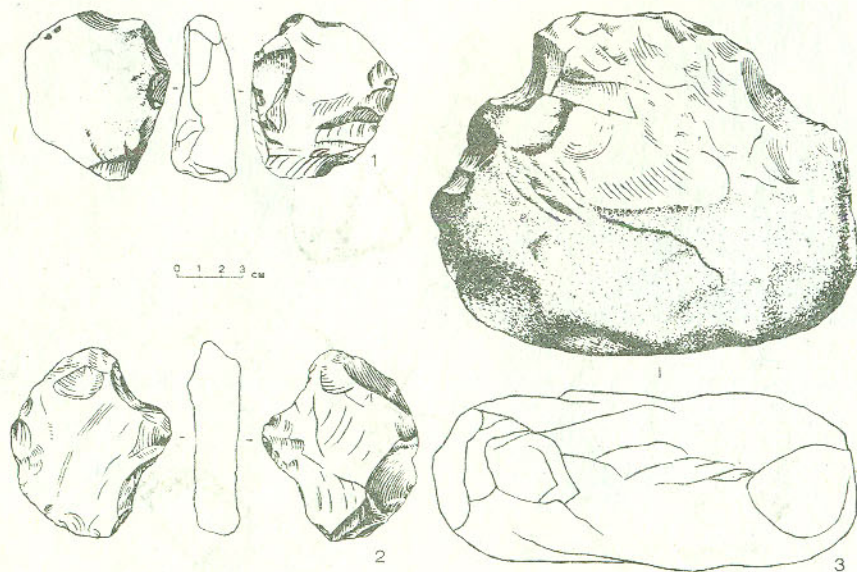
Шәкил 6. Азых мағарасындақы сталагмит дүңі.

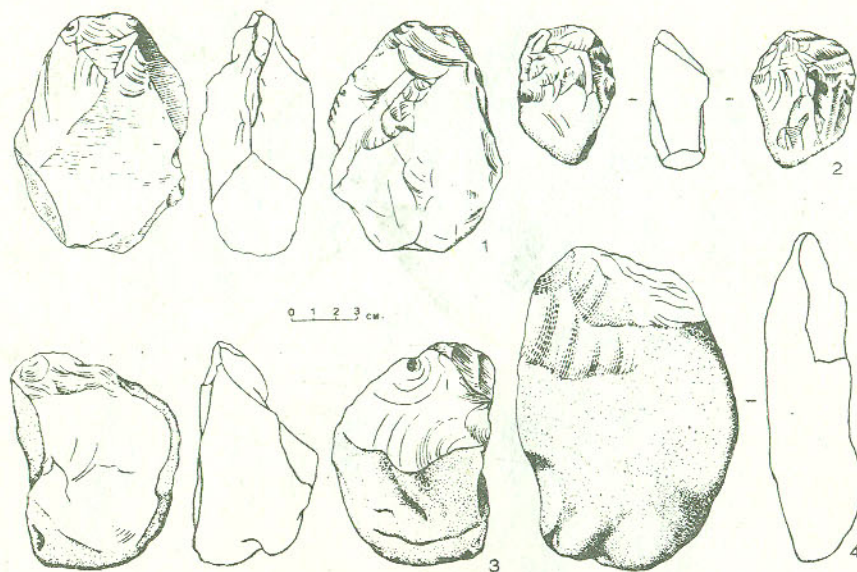
Шәкил 7. Гуручај мәденијјәти.

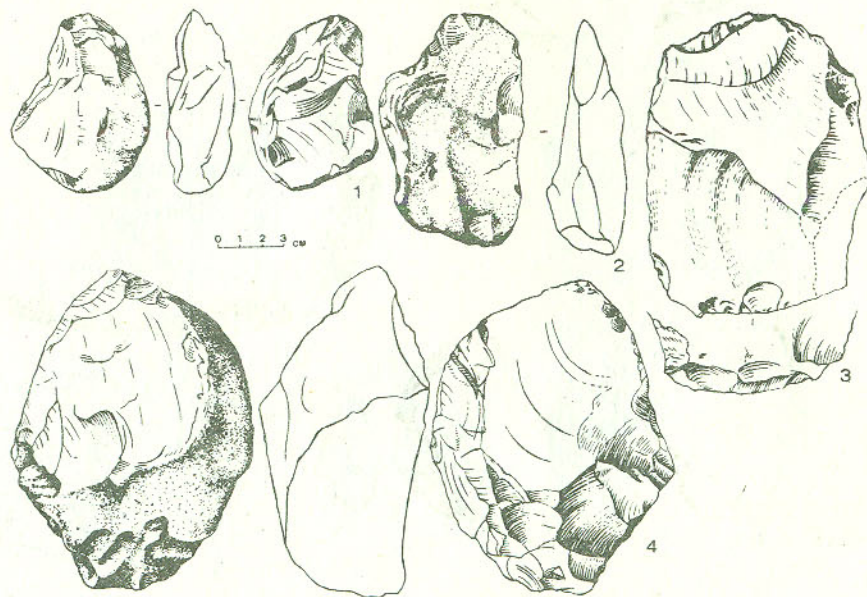
Шәкил 8. Гуручај мәдәнијәти. Өмәк алатләри.

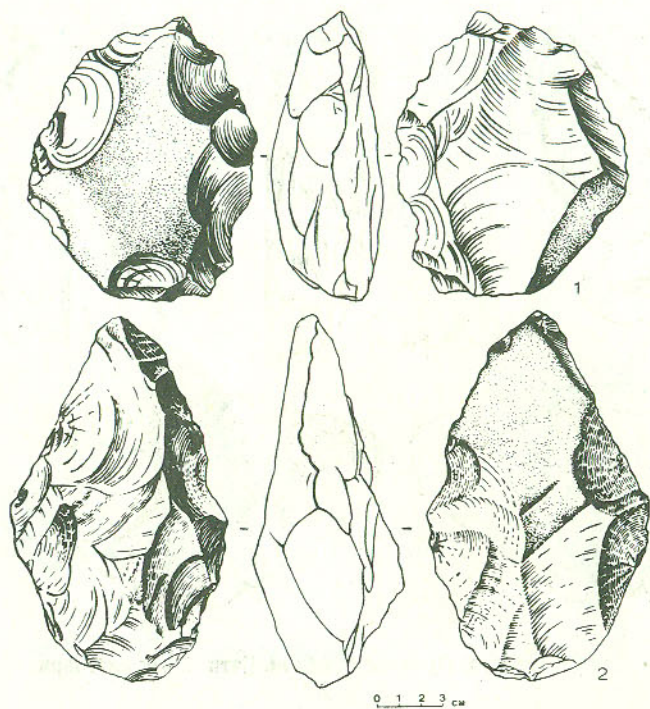
Шәкил 9. Гуручај мәдәнијәти. Өмәк алатләри.

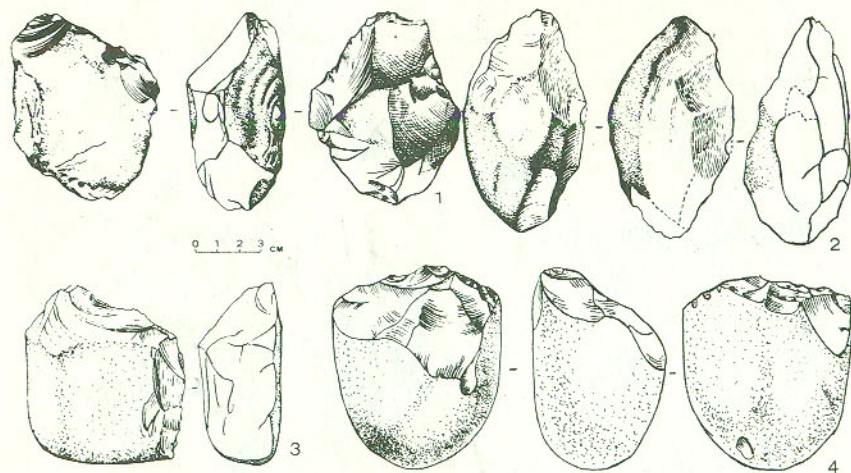
Шәкил 10. Гуручај мәдәнијәти. Өмәк алатләри.

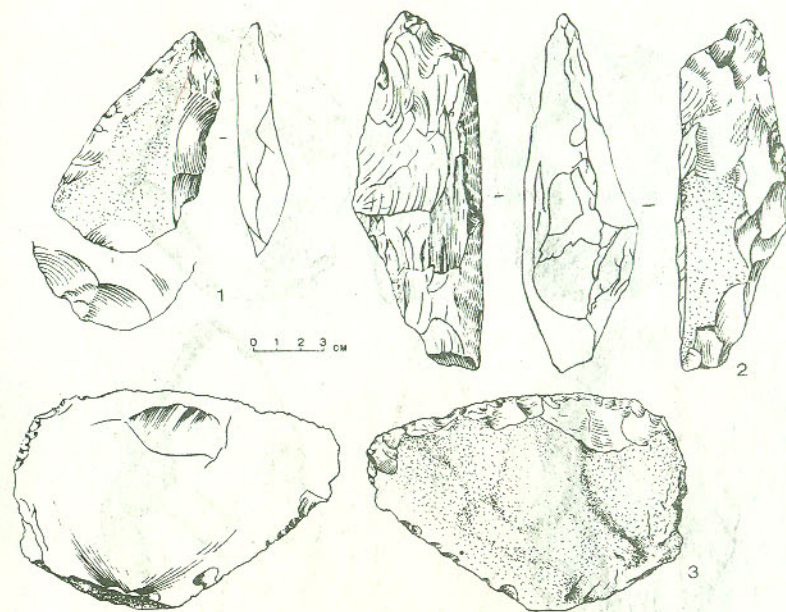
Шәкил 11. Гуручај мәдәнијәти. Өмәк алатләри.

Шәкил 12. Гәдим пшел мәдәнијјәти. Әл чапачағлары.

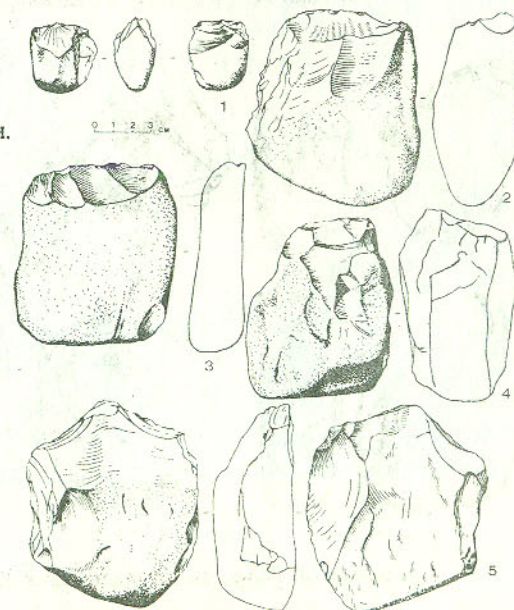

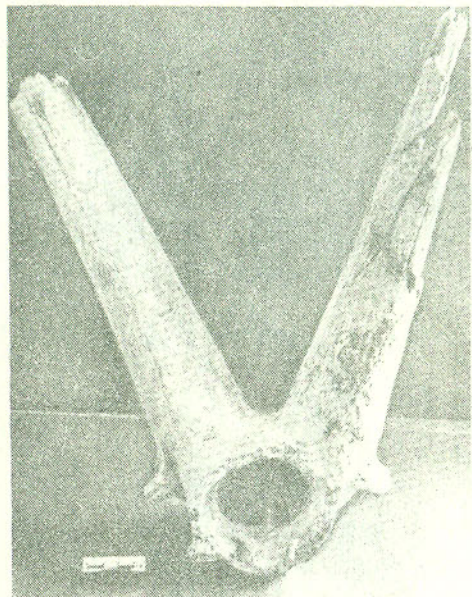
Шәкил 13. Гәдим ашел мәдәнијјәти. Қобуд чапма аләтләри.

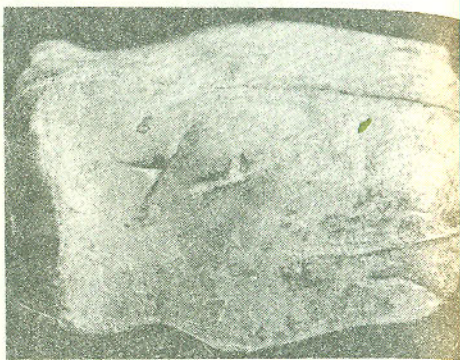
Шәкил 14. Орта ашел мәдәнијјәти. Әмәк аләтләри.

Шәкил 15. Орта ашел мәдәнијјәти.
Әмәк аләтләри.

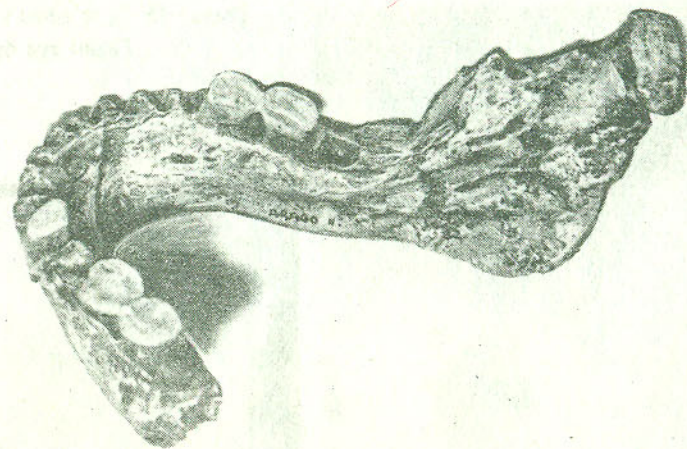
Шәкил 16. Орта ашел мәдәнијјәти.
Гәдим тур бујнузу.

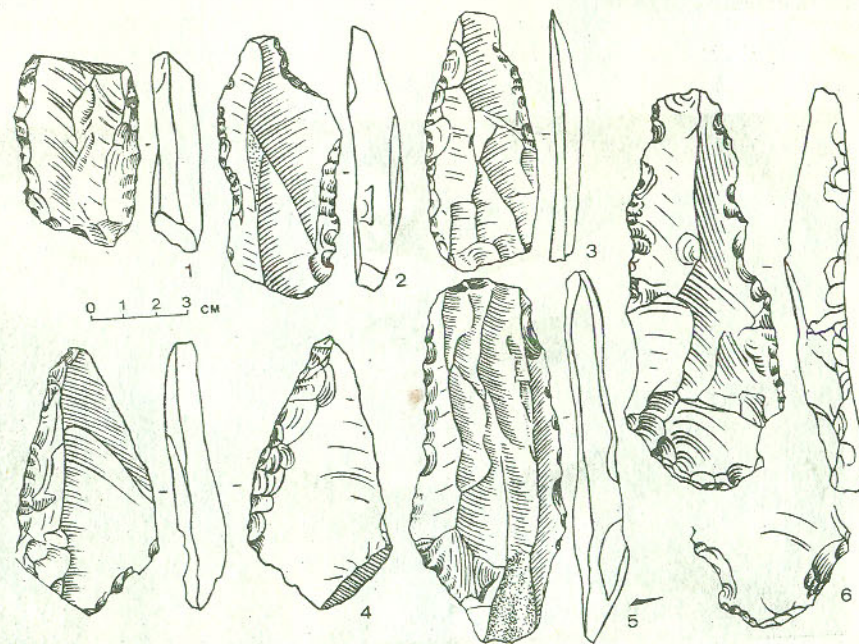
Шәкил 17, Орта ашел мәдәнијјәти
Мағара ајысынын кәллә

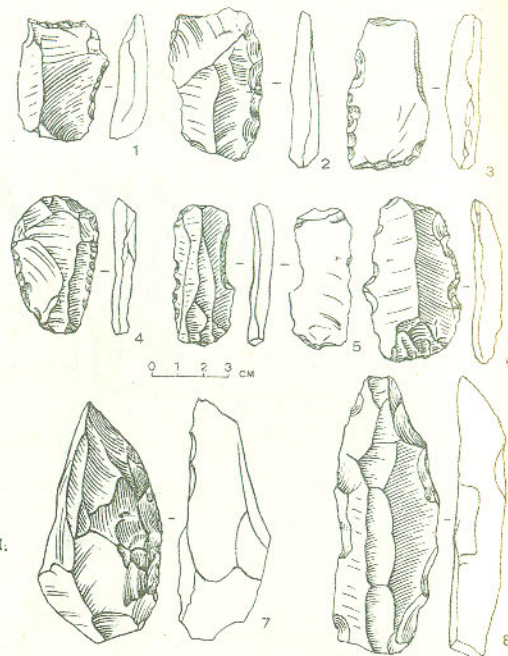
Шәкил 18. ССРИ-дә гәдим инсанын—Азыхантропун чәнәси

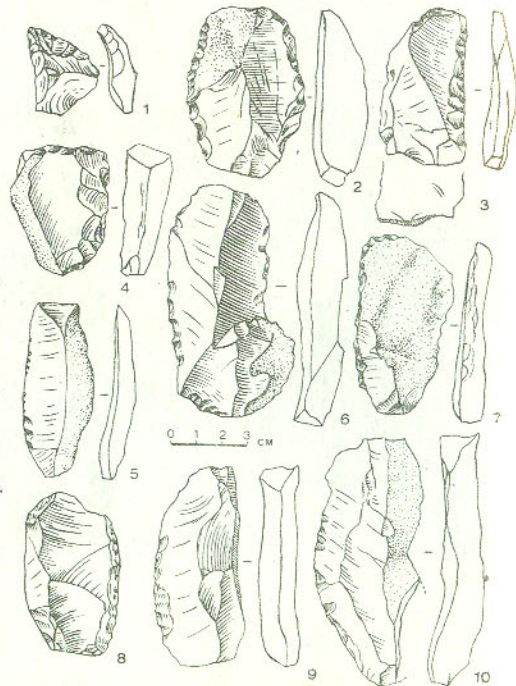
Шәкил 19. Франсанын Араго мағарасындан тапылмыш гәдим инсан чәнәси.

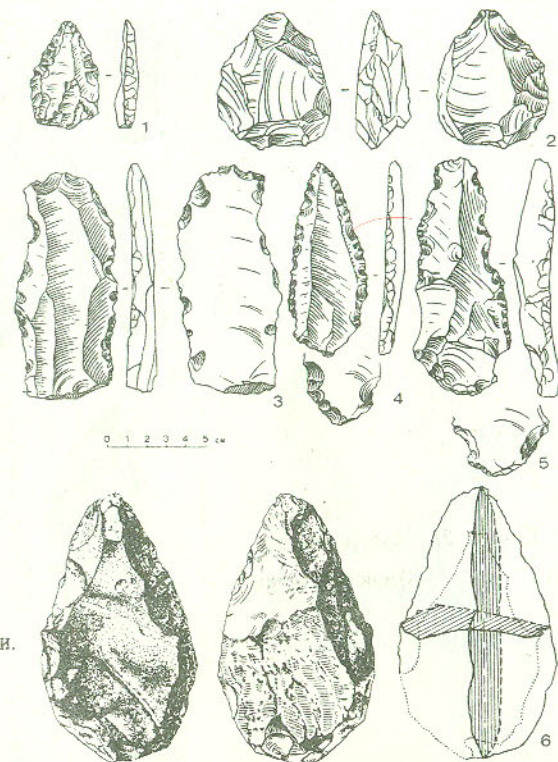
Шәкил 20, Мустје мәдәнијјәти. Әмәк аләтләри.

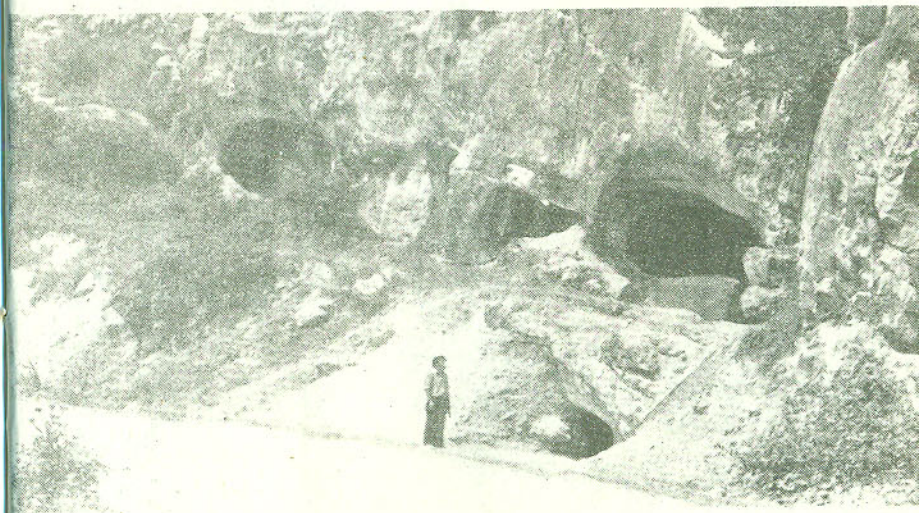
Шәкил 21. Мустје мәдәнијәти.
Әмәк алатләри.

Шәкил 22. Мустје мәдәнијәти.
Әмәк алатләри.

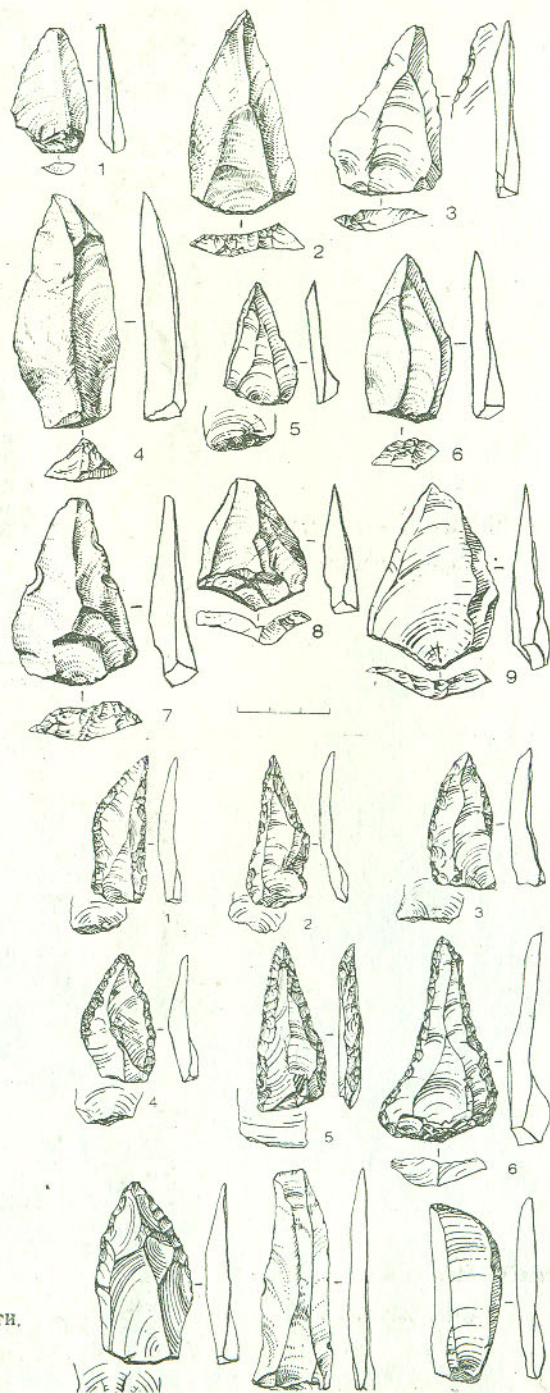

Шәкил 23. Мустје мәдәнијәти.
Әмәк алатләри.

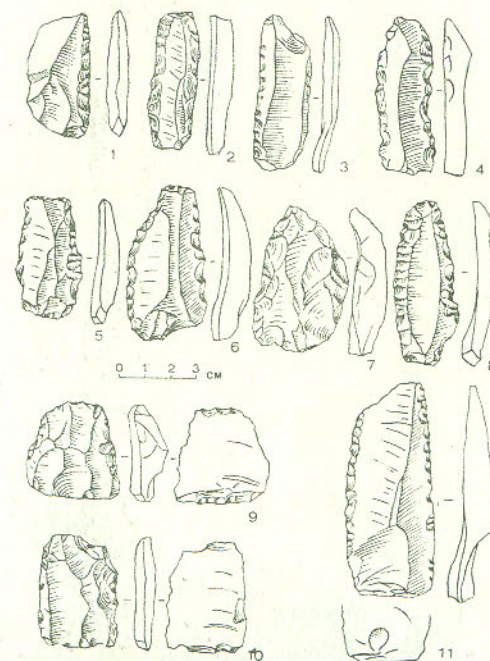
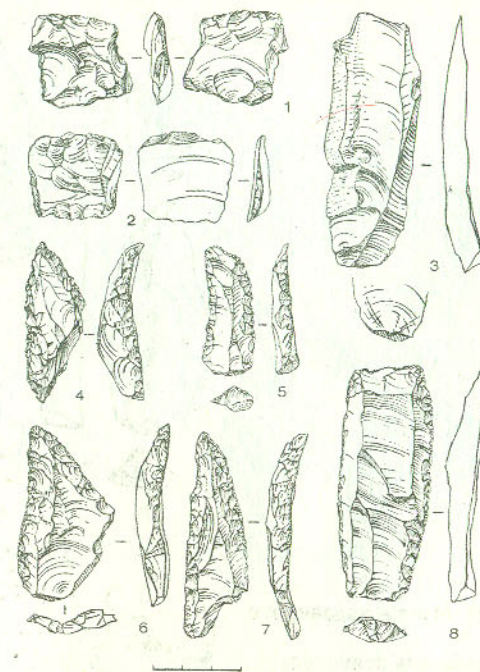
Шәкил 24. Тағлар мағарасынын үмуми көрүнүшү.

Шәкил 25. Мустје мәдәнијәти.
Леваллуа итиучлулары,

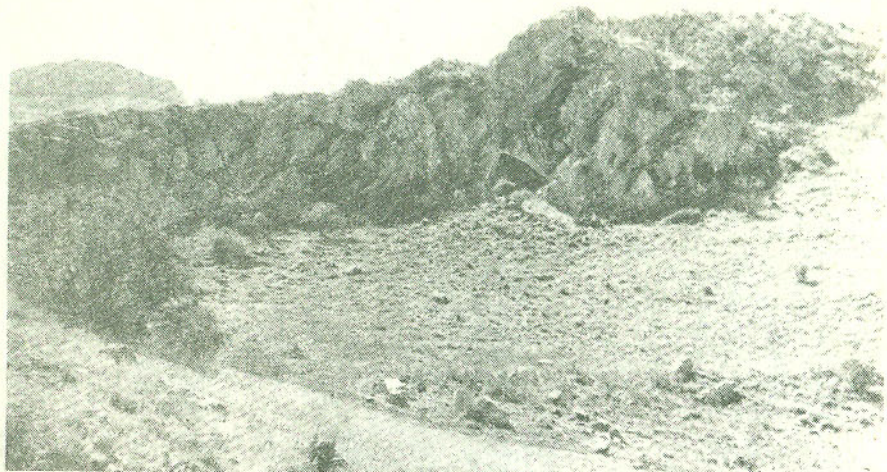

Шәкил 26. Мустје мәдәнијәти.
Әмәк алетләри.

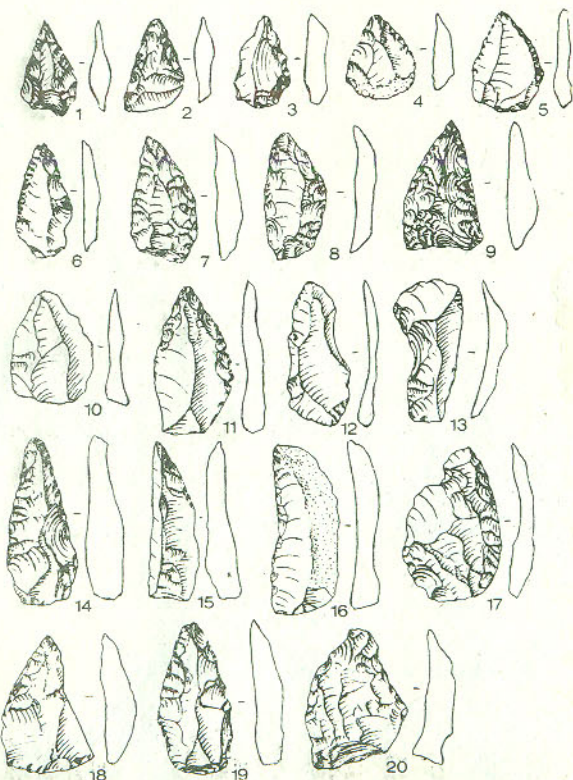
Шәкил 27. Мустје мәдәнијәти.
Әмәк алетләри.

Шәкил 28. Мустје мәдәнијәти.
Әмәк алетләри.

Шәкил 29. Газма мағарасының үмуми көрүнүшү.

Шәкил 30. Газма мағарасы.
Әмәк алетлери.

791